

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**EHL-İ SÜNNET EKOLLERİNDEN EŞ'ARİLİK VE
MATÜRİDİYYE'YE GÖRE ALLAH'IN FİLLERİNDE
HİKMET**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Hüseyin CAN**

**Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslâmi Bilimler
Enstitü Bilim Dalı: Kelâm**

Tez Danışmanı: Doç Dr. Ramazan BİÇER

MAYIS – 2006

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**EHL-İ SÜNNET EKOLLERİNDEN EŞ'ARILIK VE
MATÜRİDİYYE'YE GÖRE ALLAH'IN FİİLLERİNDE
HİKMET**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Hüseyin CAN**

**Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslâmi Bilimler
Enstitü Bilim Dalı: Kelâm**

Bu tez 23/06/2006 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Ramazan BİÇER Yard. Doç. Dr. Süleyman AKKUŞ Yard. Doç. Dr. Atilla ARKAN

Jüri Başkanı

Jüri Üyesi

Jüri Üyesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Hüseyin CAN

30.05.2006

ÖNSÖZ

“Ehl-i Sünnet Ekollerinden Eş’ari ve Mâtürîdîyye’ye Göre Hikmet” konusu, Ehl-i sünnet mezhepleri arasında tartışılan bir problem olmasının yanında, halkın da sürekli söyleminde olan bir konudur. İnanç noktasında Ehl-i sünnet ekollerinin yaklaşımının ortaya konması açısından üzerinde durulmaya değer bulunmuştur. Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Ramazan BİÇER’e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Değerli katkılarda bulunan Yrd. Doç Dr. Süleyman AKKUŞ beye ayrıca teşekkür ederim. Bugünlere ulaşmamda emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim aileme ve çalışma süresince bana her konuda destek olan eşime şükranlarımı sunarım. Yetişmemde katkıları olan tüm hocalarım da teşekkür ederim.

Hüseyin CAN

30 Mayıs 2006

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	ii
ÖZET.....	iii
SUMMARY.....	iv
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: EHL-İ SÜNNET BİLGİNLERİNDEN EŞ'ARİ BİLGİNLERİNE GÖRE HİKMET.....	23
BÖLÜM 2: MATÜRÎDÎ BİLGİNLERİNE GÖRE HİKMET.....	32
SONUÇ.....	49
KAYNAKÇA.....	51
ÖZGEÇMİŞ.....	55

KISALTMALAR

Kütüp.	: Kütüphanesi
Böl.	: Bölüm
Thk.	: Tahkik
Nşr.	: Neşreden
Mad.	: Madde
Bkz.	: Bakınız
Vb.	: Ve benzeri
Trc.	: Tercüme
İA	:İslâm Ansiklopedisi
DİA	:Diyanet İslâm Ansiklopedisi

Tezin Başlığı: EHL-İ SÜNNET EKOLLERİNDEN EŞ'ARİLİK VE MATÜRİDİYYE'YE GÖRE ALLAH'IN FİİLLERİNDE HİKMET**Tezin Yazarı:** Hüseyin CAN**Danışman:** Doç. Dr. Ramazan BİÇER**Kabul Tarihi:** 23 Haziran 2006**Sayfa Sayısı:** IV (ön kısım) + 57 (tez)**Anabilimdalı:** Temel İslâmi Bilimler **Bilimdalı:** Kelâm

Meraklı ve sorgulayıcı bir varlık olarak insan, Allah'ın fiillerinde bir hikmetin olup olmadığını, Allah'ın kötülüğü yaratıp yaratmadığını da merak etmiştir. Bu tezimizde, halkın sürekli gündeminde olan bu konuyu ele aldık. Probleme Kelâmî bir yaklaşım getirmek ve yaratılmışların varlık amacına ilişkin görüşleri ortaya koymaya çalıştık. Konunun sınırlandırılması açısından, Ehl-i sünnet inancının konu ile ilgili görüşleriyle tezimizi sınırlı tuttuk. Konunun daha anlaşılır olması ve görüşlerin karşılaştırılabilmesi açısından Ehl-i sünnet dışı bazı görüşlere, hikmet ile ilgili hadislere ve Kur'an'daki hikmet ile ilgili âyetlere de yer verdik.

Konu ile ilgili yazılmış birçok eser, tez ve makâleyi inceleyerek tezimizi oluşturmak istedik. Mümkün oldukça konu ile ilgili yazılmış tüm eserlere ulaşmaya çalıştık. Hikmetin bir problem olarak gündeme gelmesinde, Mu'tezilenin görüşlerinin etkili olduğu, önemli tespitlerimizden biridir. Mu'tezile aslah teorisiyle Allah'ın hikmetli fiil işlemesinin zorunlu olduğunu, O'nun insanın maslahatına uygun olmayan bir fiil işlemeyeceğini ve şerri yaratmayacağını söyleyerek, O'na bir zorunluluk yüklemiştir.

Eş'arilere göre Allah fâil-i muhtardır. Dilediğini yapar. Hiçbir şey O'nu sınırlandıramaz. O, hiçbir şeyi yapmaya zorunlu olamaz. O dilerse hayrı da şerri de yaratır. Allah'ın fiillerin hikmetli işler olduğu gibi, hikmetli olmayan işler de olabilir.

Matüridîlerin görüşlerine gelince, onların daha ölçülü ve daha dikkatli izahlar yaptığını görüyoruz. Onlar, hem Allah'ın dilediğini yapan olmasını dikkate almakta, hem de O'nun zararlı ve kullarının maslahatına uygun olmayan hiçbir şeyi yaratmayacağını ifade etmektedirler. Hikmetli fiilleri Allah'ın lütfu olarak izah etmektedirler.

Allah'ın fiillerinde hikmetin var olduğu konusunda ortak bir kanaat söz konusudur. Her geçen gün yapılan araştırmalarda, Allah'ın fiillerindeki hikmetler ortaya konmaya devam etmektedir.

Anahtar kelimeler: Ehl-i Sünnet, Allah'ın Fiilleri, Hikmet, Şer, Zorunluluk

Title of the Thesis: WISDOM ACCORDING TO ESARI AND MATURİDİYYE FROM AHL AL-SUNNA	
Author: Hüseyin CAN	Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Ramazan BİCER
Date: 23 June 2006	Nu. of pages: IV (pre text) + 57 (main body)
Department: Basic İslamic Sciences	Subfield: Kalam
<p>The human being as a curious and a interrogative creature has wondered about whether wisdom exists in God's actions and whether God has created badness or not. In our thesis we have taken up a subject, which is very popular. We have tried to make a theological approach and to bring up the views of creature about the aim of existence. We have bordered our subject. So as to make the subject clearer and to market he comparison of the views easier we have given a place to the opinions, which are not sūni, hadits about wisdom and same verses of Kur'an about wisdom.</p> <p>We have tried to form our thesis by looking at other books these is and articles about the subject. We have tired to achieve all the books and materials as we could. We have especially tried to give a place to the representatives of other schools.</p> <p>The fact that Mutezile's views are effective in making wisdom a current issue. Mutezile has given God necessity saying that God must always act with wisdom and that God couldn't act in away which is not proper for human's important matters and he wouldn't creature badness, Suni schools have given many answer to this view.</p> <p>For Esari's God is "self governing in his actions"? He can do what he wants; No one or nothing can border him. He doesn't t have to do anything. If he wants, he creates both goodness and evil (badness). God' Action may be with wisdom; they can also be without wisdom.</p> <p>For Mâtürîdî's we see that they have more moderate and more careful views. They both take care of the thing that God can do anything he wants but also they say God wouldn't create anything which is not proper for human's important matters They thing that actions with wisdom are the kindness of God. They say that there may be some wisdom we won't be able to know in bad and harmful actions that Esari's say that exist.</p> <p>It is clear that that there is a common view that wisdom exists in God's actions. Day by day the investigations continue to bring the wisdom in God's actions to light.</p>	
Keywords: Ahl al-Sunna, actions of God, wisdom, badness, necessity.	

GİRİŞ

Hikmet, Tanrı ve sıfatları konusunda düşünen araştırmacıların aklını meşgul eden bir konudur. Çoğu zaman insanlar, “Allah yaratmışsa vardır bir hikmeti”, “Allah’ın hikmeti”, “hikmetinden sual olunmaz” diyerek Allah’a tam bir bağlılık örneği göstermişlerdir. Bazı insanlar da hikmetin var olup olmadığını, varsa bu hikmetin ne olduğunu sormuşlardır. Allah’ın yarattığı her şeyde gerçekten bir hikmet var mıdır, varsa, Allah’ın tüm fiillerinde hikmet zorunlu mudur? Biz bu hikmeti algılayabilir miyiz? Tüm fiiller hikmetli ise, kâinatta var olan kötülüklerin ve zararlı varlıkların yaratılışını nasıl izah edebiliriz? Onlarda da bir hikmet vardır deniyorsa, o zaman hikmet nedir? Allah mutlaka bir nedenle mi bir fiili yapar? Nedensiz bir fiil, onun için boş şeylerle meşgul olmak mıdır? Ya da Allah’ın fiillerini bir sebeple illetlendirmek, Tanrılığını sınırlamak mı olur? Bu gibi sorular bazı insanların zihninde sürekli var olmuştur. Bu problemler, felsefe, fıkıh, tasavvuf ve diğer bazı ilim dallarında olduğu gibi, Kelâm ilminde de gündemi ve zihinleri sürekli meşgul etmiştir.

Bu sorular aynı zamanda Ehl-i sünnet mezhepleri arasındaki tartışma konularından biri olmuştur. Allah’ın fiillerindeki hikmetin varlığı, bunun zorunluluğu hakkında görüş ve tartışmalar, Allah’ın fiillerini algılama biçimine göre şekillenmiştir. Allah’ın fiillerinin bir hikmeti içermesi, Ehl-i sünnetin hikmet anlayışını ortaya koymaktadır. Daha da önemlisi, Allah’ın bir fiili bir hikmeti içeriyorsa, bunun Allah için zorunlu olup olmayacağı, diğer bir ifadeyle, bu noktada Allah’a bir zorunluluk yüklenip yüklenemeyeceği konusu, tartışmaların yoğunlaştığı noktadır. Bu hususta Ehl-i sünnet mezhepleri ile diğer itikâdi mezhepler arasında önemli tartışmalar olmuştur.

Eşariyye ve Maturidiyye, Ehl-i sünnetin önemli iki koludur ve onun görüşünü şekillendirmektedirler. Bu nedenle tezimizde bu iki ekolün hikmet ile ilgili görüşlerini ortaya koymaya çalışacağız.

Tezin Konusu

Ehl-i sünnet mezhebinin önemli iki ekolü olan Eş’ariyye ve Maturidiye’ye göre Allah’ın fiillerinde hikmet.

Tezin Önemi

Allah'ın fiilleri ile ilgili tartışmalar her devirde yapılmıştır. Her dönemde Allah'ın fiillerinin algılanış biçimi aynı olmamıştır. Hikmet konusundaki farklı görüşlerin ortaya çıkmasının nedeni de, yine Allah'ın fiillerinin algılanış biçiminden kaynaklanmaktadır. İnsanların Allah'ın fiillerini algılama biçimi, Allah'ın fiillerindeki hikmeti algılama şeklini de etkilemektedir.

Ayrıca konu üzerinde, Kelâm Anabilim dalında yapılmış müstakil bir çalışmaya rastlayamadık. Oysaki hikmet, halkın sürekli söylemini yaptığı bir konu olması yönüyle de önemlidir.

Problemin bir başka önemi de, şer problemiyle alakalı olmasıdır. Allah'ın şerri yaratıp yaratmadığı, yarattıysa ilâhlığıyla nasıl bağdaştığı, değilse; kâinattaki şerhlerin nasıl izah edileceği gibi konuları Ehl-i sünnet inancının yaklaşımını ortaya koymak açısından önemlidir.

Tezin Amacı

İnsan merak eden bir varlıktır. Etrafında gelişen olaylara ilgi duyar, onları anlamaya çalışır. Öncelikle kendi fiillerinin mutlaka bir nedene binaen gerçekleştiğini görünce, bu mükemmel âlemi yaratan yaratıcının, yaratma eylemini de düşünmeye başlamıştır. Yaptıklarının bir sebebi varsa, Allah'ın her türlü varlığı yaratmasının bir nedeni var mı düşüncesi sürekli bir soru ve sorun olarak karşımıza çıkar. Bu düşünce, sadece Kelâmcılar için değil, birçok filozof, ilim adamı ve ilâhiyatçılar için de bir problemdir.

Tezimizde, merak edilen ve Ehl-i sünnet kelâm ekolleri arasında da tartışma konusu olan hikmet ile ilgili Eş'ariyye ve Maturidiyye'nin fikir ve görüşlerini ortaya koymaya ve onları değerlendirmeye çalıştık.

Yöntem

Bu probleme Kelâm ilmindeki ele alınış ve işleniş tarzıyla yaklaşılmaya çalışılmıştır. Konu ile ilgili olabildiğince birinci elden kaynaklar ele alınarak, tümevarım yöntemiyle sonuca gidilmeye çalışıldı. Bilgilere ulaşırken, mümkün oldukça ekollerin

önde gelen temsilcilerinin eserlerinden ve görüşlerinden istifade edilmeye gayret gösterildi.

Ehl-i sünnet ekollerinin hikmet ile ilgili görüşleri, objektif bir bakış açısıyla ele alıp değerlendirmeye çaba sarf edildi. Âyetlerin yorumları ile ilgili kaynaklarda, konuyla ilgili diğer kaynaklarda, tarihsel sıralamaya dikkat edilmeye, mümkün olduğunca gayret edilmiştir. Öncelikle Müttekaddimun dönemi Kelâmcıların görüşlerini aktarmaya, ardından yeni Kelâmcıların yaklaşımına yer vermeye özen gösterildi. Araştırma süresince ulaştığımız veriler bizi hangi bilgi ve görüşe götürdüyse, bunları, bilimsel bir titizlikle ortaya koymaya çalıştık.

Tezin Sınırı

Allah'ın fiilleri ve bu fiillerde hikmetin olup olmadığı, varsa bunun neler olduğu, Allah için zorunluluğu, fiillerin bir illete binaen yapılıp yapılmadığı konusu ve bu alanda söylenenler, ciltlerce kitabı bulur. Konu, tabiatı gereği kapsamlı ve çok yönlü araştırmaları gerektirmektedir. Bu ve benzeri konularda her geçen gün yeni yeni çalışmalar yapılmakta, konunun değişik boyutları ele alınmaktadır. Yine de her zaman yeni yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bundan dolayı tezimizi Ehl-i sünnetin görüşleriyle sınırlandırdık. Bütünlüğü sağlamak açısından, konuyu gereksiz ayrıntı ve bilgilerle uzatmamaya çalıştık.

Konu, Allah'ın fiili sıfatlarıyla alakalı olduğundan, probleme sadece bu açıdan yaklaştık ve sınırlandırdık. Konu, din felsefesinin de konusu olmakla birlikte, konuya Kelâmi açıdan yaklaştık, felsefi alana girmedik. Filozofların görüşlerine yer vermedik. Konuyla ilgili ileri sürdüğü İslâm Hukuku ve tasavvufun fikir ve görüşlerine değinmedik. Konuyu tamamen Eş'ariyye ve Maturidiyye Kelâm ekolleri ile sınırlandırırken, daha anlaşılır olması için zaman zaman Selefîyenin, Mutezilenin ve Şia'nın konuyla ilgili görüşlerine yer verdik.

Tezin İçeriği

Tezimiz üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde hikmet kelimesinin sözlük ve terim anlamları verildi. Türevlerinin anlamları üzerinde durulmamıştır. Kur'an'da ve

hadislerdeki hikmet kelimesinin, anlamları üzerinde de durulmuş, bu konuda tefsir ve hadislere müracaat edilmiştir.

İkinci bölümde Ehl-i sünnetin görüşlerine geçmeden önce, Ehl-i sünnet dışında olan bazı Kelâm ekollerinin konu ile ilgili görüşlerine yer vermeyi uygun gördük. Bu ekoller Mutezile ve Şia'dır.

Üçüncü ve son bölümde ise, tezimizin asıl konusu olan Ehl-i sünnetin hikmet ile ilgili görüşlerine; Selefiye, Eş'ariyye ve Maturidiyye'nin konu ile ilgili düşüncelerine yer verdik. Ayrıca her birinin diğer ekollerle ve özellikle Mu'tezileyle birleştikleri ve ayrıştıkları noktalar gösterilmeye çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise, Ehl-i sünnetin hikmet anlayışı genel hatlarıyla ortaya konulmuştur.

Hikmetin Anlamları Ve Kur'an'da Hikmet

Sözlük Ve Terim Olarak Hikmet

Hikmetin Sözlük Anlamı

Hikmet kelimesi ilk bakışta görüldüğü gibi tek bir anlama sahip değildir. Terim olarak, çeşitli alanlarda, ilimlerde ve dönemlerde değişik anlamlarda kullanılmıştır.

Sözlükte, adaletle hükmetmek, eşyanın hakikatlerini bilmek ve ona göre amel etmek, söz ve fiilde sağlam kılmak, ilim ve akılla gerçeğin yerini bulması,¹ ilim, fıkıh, sebep, felsefe, kâinatın inceliklerini üstün ilimlerle bilmek, lafzı az manası engin² anlamlarına gelir.

حکم (H-K-M) fiil kökünden türemiş hikmet kelimesinin "hükm" (yargıda bulunmak) mastarından isim olduğu belirtilir.³ Çoğulu hikem'dir. Hükm kökünden türemiş olan hikmetin aynı kökten hâkim, hakem, hükkâm, muhkem, tahkim, mahkeme, hâkimiyet gibi türevleri, oldukça geniş bir anlam sahasına sahiptir. Her biri, kullanıldığı yere göre

¹ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, 1338/1968, XII, 140, Ragıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l Kur'ân*, İstanbul, 1986, 181; Ragıb el-İsfehani, "hikmet" md. Beyrut, ts., 127

² Yahya Aklın, "Hikmet" *İA* (Millî Eğitim), V, 273

³ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XII, 143

ayrı anlamlara gelir. Hikmet de, bu kökten gelen bir kelime olmakla birlikte, bu kelimeler arasında anlamı en zengin olandır.⁴

Hikmet terimi, hem mastar olarak, hem de isim manalarında kullanılmıştır. Mastar olarak hükmetmek, ayırmak, işi üzerine almak, ata gem vurmak ve men etmek anlamlarında kullanılmıştır.⁵ Ayrıca hâkim olmak anlamı da vardır.⁶

Hikmet kelimesinin isim anlamları ise, söz ve fiilde gerçekçi olmak, ilim, hüküm, fıkıh ve fehm'dir.⁷ Kelime yumuşaklık, yiğitlik, karşılıksız iyilik ve sebep anlamlarında da kullanılmıştır.⁸

Ayrıca bu kelime dini gizlilik, sünnet ve nübüvvet, peygamberin va'z ve irşatları, vahyolunmuş mukaddes kitap, İncil, Kur'an tefsiri,⁹ hilm, Allah'a itaat, din, din ile amel etmek, haşyet, fehm, verâ (şüpheli şeylerden uzak durmak), takva, Allah'ın emrini tefekkür etmek, emre uymak,¹⁰ anlamlarına gelir. İlim ve adaletin birleşmesinden meydana gelen şerefli bir sıfat, âdab ve ahlâkla ilgili kısa söz, doğru öğütten ibaret kısa kelâm, gizli sebep anlamlarında kullanılmıştır.¹¹

Hikmetin bu geniş anlamlarının yanında, hem Allah, hem de insan için tanımından bahsedilmektedir. Allah için hikmet söz konusu olduğunda farklı anlamlarda, insan için söz konusu olduğunda ise daha farklı manalarda kullanıldığını görmekteyiz.

Hikmet, insan için kullanıldığında, varlıkları bilmesi ve hayırların işlenmesi, anlamındadır.¹² İbn Manzur, insan için hikmeti; dengeli olma, orta yol üzerinde bulunma, adalet niteliği taşıma anlamlarına geldiğini belirtir.¹³ Allah için

⁴ Hikmetin türevlerinin anlamı için bkz. Ahmed Kalkan, *Müslüman Akâidi*, İstanbul, 2005, 395

⁵ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, XII, 141-143

⁶ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, XII, 140-144, Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l Kur'ân*, 181

⁷ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1979, II, 916, İbnü'l-Esir *en-Nihâye fi Garîbi'l Hadis*, Beyrut, 1979, I, 419.

⁸ Cemil Salibâ, *el-Mu'cemu'l-Felsefi*, Beyrut, 1982, II, 491-492,

⁹ Yahya Alkın, "Hikmet" *İA* (Millî Eğitim), V, 481

¹⁰ Asım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, İstanbul, 1305 h, IV, 244

¹¹ M. Naci, *Lugat-ı Naci*, İstanbul, 1318 h., 325

¹² Ragıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s.127, İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, XII, 140, Âsım Efendi, *Kamus Tercümesi*, ist. 1305 h., IV, 244

¹³ İlhan Kutluer, "Hikmet", *DİA*, XVII, 503

kullanıldığında, eşyayı bilmek, onu sağlam ve muhkem bir gaye üzerinde vücuda getirmektir.¹⁴

Be kelime, illeti gâiyye (yapma sebebi) anlamı da içermektedir. Fakat hikmet, gayeden daha geneldir. Başka bir ifadeyle, her hikmette bir gaye vardır ancak her gayede hikmet olmayabilir.¹⁵

Sağlam bilgi, güzel huy, faydalı sanat, herkesin faydasına olan hizmet, sebep ve sebebiyet, bir kötülüğü önlemek veya bir iyiliği elde etmek için yapılan bir şey, ibret ve ders alınacak bir söz ve nasihat, hikmetin diğer bazı anlamlarıdır. Tuhaf bir şeyin sırrını anlamaya yönelik çaba, peygamberlik, sağlam gelenekler, Allah'ın değişmez kanunları, peygamberin sünnetleri, şariat, din, kitap, Kur'an, İncil de hikmetin çeşitli manalarındandır.¹⁶

Hikmetin Terim Anlamı

Buraya kadar verdiğimiz tanımlardan, hikmet teriminin sözlük anlamı bakımından değişik manalarda kullanıldığını görüyoruz. Hikmet, terim olarak da çeşitli anlamlarda kullanılmıştır.

Dilcilere göre hikmet, “en üstün ilimle, en üstün eşyayı bilmek”¹⁷ olarak tanımlanmıştır.

Hikmet, kazai bir fiilde adil olmak, eşyanın hakikatini olduğu gibi bilmek ve gereklerini yerine getirmek anlamlarında olduğu gibi,¹⁸ Hz Muhammed zamanında Araplar'da, tecrübe ürünü olan ve Kur'anla eşit tutulan söz ve vecizeye¹⁹ de denir.

Râgıb el-İsfehânî (ö.502/1099), insan için hikmeti, ilim ve akılla gerçeği bulmak olarak da tanımlamıştır.²⁰ Yine bu kelime, Allah'a nispeti halinde, “en değerli varlıkları en üstün bilgiyle bilmek”²¹ şeklinde de tanımlanmıştır.

¹⁴ Ragıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 181, Âsım Efendi, *Kamus Tercümesi*, IV, 244

¹⁵ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 915

¹⁶ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 216

¹⁷ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, XII, 140, İbnu'l Esir, *en-Nihâye fî Garîbi'l Hadîs*, I, 189, Ragıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 181

¹⁸ Yahya Alkın, “Hikmet” *İA* (Millî Egitim) V, 481

¹⁹ İgnaz Goldziher, *Klasik Arap literatürü*, Trc: Rahmi Er, Azmi Yüksel, Ankara 1993, 16

Seyyid Şerif Cürçani (ö.816/1413), Hikmeti “-felsefî anlamında- insanın gücü ölçüsünde nesnelere mahiyet ve hakikatlerinden bahseden ilimdir” şeklinde tanımlar. Ayrıca Cürçani, hikmetin, ilim-amel bütünlüğü, gerçeği ifade eden, gereksiz lâfızlardan arındırılmış her türlü söz gibi anlamlarına da işaret etmiştir. Cürçani ayrıca bu kelimenin bazı tamlamalar içinde kazandığı farklı manalardan da bahseder. Mesela; “el-Hikmetü’l-İlahiyye”, “el-Hikmetü’l Mantık bihâ”, “el-Hikmetü’l-meskût anhá” gibi.²²

İmam Mâtürîdî (ö.333/944) hikmetin manasını, doğrudan gidip erişme, yerini bulma, her şeyi yerli yerine koyma ve adalet olarak belirtir.²³

Bir kısım Eş’arîlere göre fiilde hikmet, failin fiilinin kastına uygun olarak gelmesidir. Mu’tezililerin çoğunluğuna göre hikmet, her fiilde, ister fail için ister başkası için olsun, menfaat bulunmasıdır. Bazı Mâtürîdîlerde fiilde hikmet, fiilin övülmeye değer sonuçları olması anlamındadır.²⁴

Eş’arî, Mâtürîdî ve Mu’tezilenin bu konu ile ilgili görüşlerine tezimizin ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı olarak yer vereceğimize, şimdilik bu kadarıyla yetiniyoruz. Hikmetle ilgili diğer tanımlar ise şöyledir:

Hikmetin evveli, varlık âlemini tefekkür, ortası, din ve itaat, sonu, ebedi saadettir.²⁵ Elmalılı Hamdi Yazır’a göre hikmet, faydalı ilim ve Salih ameldir. Hem ilim hem de amel, hikmetin en esaslı manasını teşkil eder. Hikmet, söz ve davranışlarda gerçekçi olmaktır. Bir kişi, herhangi bir hususta, “şu şöyledir” demeli ve öyle de yapmalı, hem de isabet etmelidir. Hem sözde, hem fiilde isabet olursa hikmet olur.²⁶

---

²⁰ Ragıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, “hkm” maddesi, 181

²¹ İlhan Kutluer, “Hikmet”, *DİA*, XVII, 503, İbn-i Manzur, *Lisânu’l-Arab*, “Hikmet” Mad.

²² Cürçânî, *Ta’rifât*, ist., 1374, 62

²³ Mâtürîdî, *Kitâbu’t Tevhîd*, Beyrut, 1970, 97-114

²⁴ Ebu’l-Muin en-Nesefî, *Tebşiratu’l-Edille* fi Usulu’d-Din, thk. Hüseyin Atay, Ankara, 1990, I, 504

²⁵ Yahya Alkın, “Hikmet” *İA* (Millî Eğitim), V, 273

²⁶ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, 915-916

Hikmetin başka bir tanımı da şöyledir; “Hikmet, insanın hakikatleri, gücü ölçüsünde bilmesidir.” “Hikmet kişinin kendisi için hakkı bilmek ve kendisiyle amel etmek için hayrı tanımadır.”²⁷

Gazzâlî’ye (ö.505/1111) göre ise hikmet iki anlamda kullanılır. O bu iki anlamı şöyle açıklamaktadır: Birincisi, varlıkların düzenini, onların yaratılış gâyesini tam olarak kavramak ve bu gaye gerçekleşinceye kadar eşyanın ne şekilde olması gerektiği hususunda bir hükme varmaktır. İkinci mana ise, eşyanın tertip ve düzenini sağlamaya ve bu tertip ve düzeni noksansız olarak meydana getirmeye sebep olan bir gücün lâfza eklenmesidir.²⁸

Bu tariflerden hikmetin, insan ve Allah için farklı manalarda kullanıldığını görmekteyiz.

Bütün bu tanımlardan, hikmetin terim anlamıyla ilgili şöyle bir ortak sonuç çıkarılabilir; İlim ve fehm, söz ve fiilde gerçekçi ve isabetli olmak, her şeyi yerli yerine koymak, menfaat, övgüye değer sonuç, hikmetin en yaygın anlamlarıdır.

Hikmetin tanımları bunlarla sınırlı değildir. Hikmet terimi, filozoflar arasında, fıkhıta ve tasavvufta da çeşitli şekillerde tanımlanmıştır.²⁹ Fakat bu tanımlar bizim araştırmamızın kapsamı dışında olduğu için, bunlara girmiyoruz.

Kur’an’da Hikmet

Hikmet kelimesi, Kur’an-ı Kerim’de yirmi yerde zikredilmektedir. On âyette, ‘kitap’ kelimesi ile birlikte, üç yerde ‘mülk’ kelimesiyle, birer defa da ‘mev’iza’, ‘hayır’ ve ‘âyet’ terimleriyle birlikte geçmektedir.

Hikmet kelimesinin farklı bablardaki kullanılışları, hâkim, hüküm gibi, Kur’an-ı Kerim’de çeşitli âyetlerde geçmektedir. Biz burada “hikmet” olarak geçen âyetleri incelemek istiyoruz.

²⁷ Tahânevî, *Keşşâf Istilahâtil-fünûn*, İstanbul, 1317 h., I, 370

²⁸ Gazzâlî, *el-İktisâd fi’l-İtikâd*, (trc. Kemal Işık), Ankara, 1971, 121

²⁹ Bkz. İlhan Kutluer, “Hikmet”, *DİA*, XVII, 503-510, Ahmet Cihan, *Mâturidin’in Hikmet ve Rızık Anlayışı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1987, 4-7

Ayetlerde geçen hikmet kelimeleri, genellikle peygamberlerle alakalıdır. Meselâ, Nisâ suresi 54. âyet Hz. İbrahim ile ilgili, Âl-i İmrân suresi 48. âyet, Mâide suresi 110. âyet ve Zuhuruf suresi 63. âyet Hz. İsa ile bağlantılı, Bakara suresi 251. âyet ve Sâd suresi 20. âyet, Hz. Davut ile ilgilidir. Diğer âyetlerden bazıları da, Bakara 125, Al-i İmran 64, Nisâ 113, Cûma 2 gibi, Hz. Muhammed ile alakalıdır. Buna göre, bazı ayetlerde hikmetin peygamberlere verildiği, Bakara suresi 269. ayette ise hikmetin insanlara da verildiği belirtilmektedir.

Öte yandan Bakara suresi 129. âyet: “Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder; onlara ayetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her kötülükten arındırsın. Şüphesiz sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin” şeklindedir.

Ebu Mansur Mâtürîdî (ö.333/944), âyetteki hikmetin fıkıh (bir şeyi gereği gibi anlayıp bilmek), Kur’an’daki helal ve haram gibi hükümler ve isabet etmek anlamlarında kullanıldığını belirtiyor, burada bir tekrârın bulunduğunu ve hikmetin Kur’an anlamında olduğunu kaydediyor.³⁰

Zemahşerî’ye (ö.560/1143) göre buradaki kitap; “Kur’an”, hikmet ise “şeriat ve hükümlerin açıklanması” anlamındadır.³¹

Fahredden er-Râzî’ye (ö.606/1210) göre buradaki hikmet, beş anlama gelmektedir:

- 1.Dini bilmek, anlamak ve ona tabi olmak,
- 2.Rasulûllah’ın sünnetini bilmek,
- 3.Hak ile batılı ayırmak, hükmetmek,
- 4.Müteşabih âyetleri ifade etmesi,
- 5.Kur’anda’ki menfaat ve maslahat şekillerini bildirmesi anlamındadır.³²

Elmalılı Hamdi Yazır’a (ö.1359/1942) göre bu âyette hikmet, “ilim ve ameli sağlam yapmak veya söz ve fiilde gerçekçi olmaktır.”³³

³⁰ Ebu Mansur Mâtürîdî, *Te’vilatü Ehli’s-sünne*, Süleymaniye Kütüphanesi Lâleli bölümü, No.100, vr.28/b

³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf an-Hakaiku’t-tenzîl*, Kahire, 1373 h, I, 125

³² Fahredden er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, Ankara, 1990, II, 66-67

Mâtüridî'ye göre Bakara suresi 151. âyetteki hikmetin Kur'an anlamında olduğunu belirttikten sonra, hikmetin anlamlarını قیل Lafzı ile nakletmektedir. Bu anlamlar; fıkıh (bir şeyi gereği gibi anlamak, bilmek),helâl, haram, sünnet, vaazlar ve isabet etmektir.”³⁴

Fahredden er-Râzî'ye göre buradaki hikmet, “Kur'an'ın içine almış olduğu diğer şeriatları bilmektir.”³⁵

Elmalılı'ya göre bu ayetteki hikmet, hukuk ilmi ve şartları, kanun koymadaki hikmet, yüksek ahlâk, toplumun sırları, insanlığın menfaati, dünya ve âhiret ilmi, dünyada geçerli olan kanunlar anlamındadır.³⁶

Mâtüridî, Bakara suresi 231. âyetteki hikmetin anlamında ihtilaf olduğunu belirterek, bu konudaki görüşleri de قیل lafzı ile şöyle nakletmektedir: Hikmet fıkıh, helâl ve haram, her şeyi yerli yerine koymakta gerçeğe isabet etmek ve Kur'an anlamındadır. Buna göre âyetin anlamı şöyle olur: “İçinde hiçbir batıl şey bulunmayan sağlam kılınmış Kitap'tan ve fıkıhtan (bir şeyi gereği gibi anlayıp bilmek) size verdiğimiz şeyi hatırlayın.” Mâtüridî kitabı, içinde hiçbir batıl şey bulunmayan sağlam ve muhkem olan Kur'an olarak, hikmeti de fıkıh, haram ve helal, her şeyi lâyük olduğu yere koymakta isabetli olmak ve Kur'an olarak açıklamaktadır.³⁷

Fahredden er-Râzî'ye göre buradaki hikmet “mevâiz-i Kur'an” (Kur'an'ın öğütleri)³⁸ anlamındadır. Elmalılı Hamdi Yazır, bu âyeti; “siz onun hikmetlerini unutur, bu kitap ve hikmetin kıymetini bilmez, hukukunu muhafaza etmez, hükümlerine uymazsanız, düşünemeyeceğiniz kadar çeşitteki cezaya uğrayacağınızı bilmelisiniz”³⁹ şeklinde yorumlamaktadır. Zemahşerî ise buradaki hikmeti “sünnet” olarak açıklamıştır.⁴⁰

---

³³ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 496

³⁴ Mâtüridî, *Te'vilât*, vr.31/b

³⁵ Fahredden er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 143

³⁶ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 444

³⁷ Mâtüridî, *Te'vilât*, vr.57/b

³⁸ Fahredden er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 268

³⁹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 792

⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 211

Bakara suresi 251. âyette geçen hikmetin, nübüvvet anlamında olduğu hususunda hemen hemen bütün müfessirler ittifak halindedirler.⁴¹

Mâtürîdî, Bakara suresi 269. âyetteki hikmet kelimesine verilen anlamları yine قيل Lafzı ile şöyle nakletmektedir:

Hikmet, Kur'an ve onun tefsirini bilmektir. Bu, İbn Abbas'ın görüşüdür.

Hikmet, Kur'an-ı anlamak, fıkıh, nübüvvet ve isabet etmek anlamındadır.

Bir topluluğa göre hikmet "Kur'an" anlamındadır.

Bir topluluk hikmete, "her şeyin gerçeğini bilmek" anlamını vermiştir.

Başka bir topluluk hikmete "nübüvvet" anlamı vermiştir.

Denildi ki, "hikmet gerçek anlamda her şeyi yerli yerine koymak ve her hakkı, hak edenine vermektir."⁴²

Zemahşerî ise "ilim ve ilimle amel etmek" olarak yorumlamıştır.⁴³

Fahreddin er-Râzî bu âyetteki hikmeti; "ilim veya fiilde gerçeği yakalamak" şeklinde açıklamaktadır.⁴⁴

Elmalılı bu âyeti şöyle yorumlamaktadır: "Kötülükleri engelleyecek ve önleyecek, faydaları sağlayacak sebepleri ve hikmetleri, hükümlerini, gerçeğin bilgisini, iradeye bağlı olan ve ve sevap kazandıracak işleri yapabilme gücünü ve faydalı şeyler yapmayı yalnızca kendine ait kılmakla yetinmez de akıl sahiplerinden dilediğine de verir." Âyetin devamını da şöyle açıklar; "hikmetsiz binde bir hayra erilirse, hikmet ile binlerce hayra erilir. Hikmet, dünya ve âhretin hayrını içine alır. Hikmetsiz hayır ise bir vardır, bir yoktur."⁴⁵

⁴¹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, III, 188, Zemahşerî, *el-Keşşâf an-Hakaiku't-tenzîl*, I, 225, Mâtürîdî, *Te'vilât*, vr. 66/a

⁴² Mâtürîdî, *Te'vilât*, vr.71/b

⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 241

⁴⁴ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsiru'l-kebir*, IV, 67

⁴⁵ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 204

Mâtüridî, Âl-i İmrân suresi 48. âyetteki hikmeti sünnet, fıkıh, helâl ve haram, insanlar arasında hükmetmek şeklindeki anlamlarını naklettikten sonra buradaki hikmeti “her konuda gerçeği yakalamak”⁴⁶ olarak açıklamaktadır.

Fahreddin er-Râzî, ise bu âyetteki hikmetin, “ilimleri öğrenmek ve ahlâkı düzeltmek” anlamında olduğunu belirterek şöyle söylemektedir: “Zira insanın olgunlaşması, zatı için hakkı tanınması ve amel etmek için hayrı bilmesi ileldir. İşte hikmet denen şey bu iki unsurdan ibarettir. Daha sonra da okuyup yazmayı biliyor olması, şer’i ve akli ilimleri kuşatıyor bulunması gelir.”⁴⁷

Elmalılı; “burada “kitab”, kitabet (yazı yazmak) manasına mastardır” şeklinde açıklamıştır.⁴⁸

Mâtüridî Âl-i İmrân suresi 81. âyetle ilgili şu bilgileri şöyle nakletmektedir: “Bazı âlimlere göre buradaki kitap, Kur’an’dır; o da vahyin işitilmesidir. Hikmet ise, ilhâmın vahyedilmesidir; o da sünnettir. Diğer bazı âlimlere göre kitap, indirilen (Kur’an), hikmet ise ona yöneltilen anlamdır.”⁴⁹

Raziye göre bu âyetteki “kitab, indirilen ve okunan Kur’an’dır. Hikmet ise, kitabın içinde olmayan geniş teklifleri getiren vahiydir.”⁵⁰

Elmalılı, bu âyeti yorumlarken, Allah’ın, bütün peygamberlerine kitap ve hikmet verirken, hepsinin buradaki gibi bir sözleşme ve anlaşmasını aldığını belirtir.⁵¹

Zemahşerî, Âl-i İmrân suresi 164. âyette yer alan hikmet için; buradaki hikmet “Sünnet”tir⁵² demiştir.

Fahreddin er-Râzî ve Elmalılı, bu âyette yer alan hikmetin şer’i güzellikleri, sır, illet ve yararları gösterdiğini ifade ederler.⁵³

---

⁴⁶ Mâtüridî, *Te’vilât*, vr.85/b., 86/a.

⁴⁷ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, IV, 54

⁴⁸ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, 364

⁴⁹ Mâtüridî, *Te’vilât*, vr. 427/b.

⁵⁰ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, IV, 119

⁵¹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, 395

⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 336

⁵³ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, V, 80, Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, 124

Mâtüridî, Nisâ suresi 54. ayetteki Allah'ın Hz. Peygambere verdiği şeyin kitap (Kur'an) ve peygamberlik olduğunu belirtmekte, hikmete ise "hüküm" ve "nübüvvet" anlamını vermektedir.⁵⁴

Fahredden er-Râzî ise bu âyetteki kitap ve hikmeti "kitap, şeriatın zahirine, hikmet ise hakkındaki sırlarına işarettir. Bu da, ilmin tamlığıdır" şeklinde açıklıyor.⁵⁵

Fahredden er-Râzî, Nisâ suresi 113. âyetteki kitap ve hikmetin peygamberimiz Hz. Muhammed ile alâkalı olduğunu, Allah'ın, peygamberine kitap ve hikmeti indirdikten sonra ona insanlara şeriatı tebliğ etmesini emrettiğini, bununla Allah'ın peygamberini şüphelerden ve sapıklığa düşmekten koruduğunu ifade etmektedir. Yine "Allah'ın peygamberine şeriatı tebliği emrettikten sonra onu şüphe ve sapıklığa düşmekten koruması, hikmetine nasıl uygun olur?" demektedir.⁵⁶

Elmalılı'ya göre bu âyetteki kitap ve hikmetten maksat, "her delilin üstünde bir delil, ilim ve amelde hak (doğru) ve sevaba isabet için en büyük bir haslet ve bu, ilm-i ledün (Hak katından gelen bilgi) görünenin ötesini gösteren ve zâhir ve batında hatadan ve zarardan koruyan bir ilâhi rahmet, bir ayn-i yakin (gözle görerek kazanılan kesin bilgi)" dir.⁵⁷

Zemahşerî Mâide suresi 110. ayette, kitabı "yazı", hikmeti ise "gerçek ve sağlam söz" olarak yorumlamıştır.⁵⁸

Fahredden er-Râzî'ye göre bu âyette yer alan hikmet "nazari ve ameli ilimlerden ibarettir."⁵⁹

Elmalılı, buradaki "kitabı", kitabet (yazı yazmak) olarak açıklamıştır.⁶⁰

Fahredden er-Râzî'ye göre Yusuf suresi 22. ayetinde geçen "hüküm ve ilim verdik" ifadesindeki hüküm ve ilim, burada üç ayrı anlamdadır. Bunlardan bir mana hikmetle ilgilidir. O da şöyledir; "hüküm ve hikmetin manası, nefsi heveslerinden alıkoymak,

⁵⁴ Mâtüridî, *Te'vilât*, vr. 144/b.

⁵⁵ Fahredden er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, V, 133

⁵⁶ Fahredden er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VIII, 309

⁵⁷ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 82

⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 538

⁵⁹ Fahredden er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VI, 125

⁶⁰ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 362

onu lekeleyecek kusurlardan uzak tutmaktır. Hüküm, ameli hikmet, ilim nazari hikmettir. Burada ameli hikmet, önce zikredilmiştir...⁶¹

Elmalılı, bu ayetteki hikmeti, “olağanüstü bir nüfuz ve kavrayış üstünlüğü”⁶² olarak açıklamıştır.

Mâtürîdî, Nahl suresi 125. âyette yer alan hikmeti açıklarken önce bazı görüşlere yer vermekte ve daha sonra kendi görüşlerini şöyle açıklamaktadır: “Rabbin yoluna bu surede belirtilen hikmetle çağır ifadesinden maksat, bu sûrede açıklanan hususlardır. Şu âyetlerde zikredilen şeyler bunlardandır. “şüphesiz hayvanlarda da sizin için ibret vardır. Onların karınlarındaki fişki ile kan arasından, içenlere halis ve içimi kolay süt içiriyoruz.”⁶³ “Rabbin bal arısına şöyle ilham etti: dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan (kovanlardan) kedine evler edin. Sonra meyvelerin hepsinden ye de Rabbin sana kolaylaştırdığı yollarına gir. Onların karınlarından çeşitli renklerde bal çıkar. Onda insanlar için şifa vardır. Şüphesiz bunda düşünen bir (toplum) için bir ibret vardır.”⁶⁴ “Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden hem içki, hem de güzel bir rızık edirsiniz. Elbette bunda aklını kullanan bir toplum için bir ibret vardır.”⁶⁵ Bu surede geçen şeylerin hepsi hikmettir.”

Hikmet, ilim ve ameli birlikte içeren bir şeydir. Allah sanki şöyle buyurmuştur: “Bu (İslâm) onların arasına girinceye kadar ilim ve amelle Allah’ın yoluna çağır, ya da onları bir defa yumuşak söz ve alçak gönüllülükle, ikinci defa ise şiddet ve sertlikle davet et.” Böyle bir hikmet, her şeyi kendi yerine koymaktır.

Mâtürîdîye göre yine bu âyet, dinde münazaranın öğretilmesine, insanların birbirlerine nasıl davranması gerektiğine de delalet etmektedir. Yani “Ey Muhammed! Rabbin yoluna yanında bulunan Kur’an’la; deliller, beyyineler ve güzel öğüt gibi başka şeylerle de davet et.”⁶⁶

⁶¹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XIII,198

⁶² Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 38

⁶³ en-Nahl 16/66

⁶⁴ en-Nahl 16/68-69

⁶⁵ en-Nahl 16/67

⁶⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, vr. 427/b.

Fahredden er-Râzî bu âyette yer alan hikmeti kesin, yakini ve hakiki bir delil olarak yorumlamış ve şöyle devam etmiştir: “Allah Teâlâ, resulüne şu üç yoldan biriyle davetini yapmasını emretmiştir ki bunlar hikmet, mevaiz (öğüt, nasihat) ve cedeldir. Bundan dolayıdır ki deliller üçe ayrılır. Birinci delil, hikmet denilen kati delildir ki bu Yüce Allah’ın ‘kime hikmet verilmişse şüphesiz ona çokça hayır verilmiştir’⁶⁷ âyetinde buyurduğu en yüksek makam ve en şerefli derecedir. İkincisi iknâi delillerdir ki bu güzel öğütlerdir. Üçüncüsü ise cedeldir.”⁶⁸

Mâtüridî, İsrâ suresi 39. âyeti; “Allah’ın şu âyetlerde emrettiği ve nehyettiği bu şeyler hikmettir, sefeh değildir” şeklinde yorumlamaktadır.

Mâtüridî yine başka görüşleri de naklederek şöyle diyor: “Bazı âlimlere göre burada hikmet Kur’an anlamındadır. Bu durumda âyetin anlamı “sana vahyedilen Kur’an hikmettir” şeklinde olur. Bazı âlimlere göre de hikmet “gerçeğe isabet etmek” olarak açıklanmıştır. Buna göre de âyetin anlamı, “sana vahyedilen bu şeyler gerçektir” şeklinde olur.

Mâtüridî daha sonra: “hikmeti, bir şeyi yerli yerine koymak olarak tanımlamaktadır.”⁶⁹

Zemahşerî burada, bu âyetten önce zikredilen âyetlerin, hikmet olduğunu belirtmektedir. Âyetteki “zâlike” ism-i işaretinin daha önceki âyetteki “Allah ile beraber başka tanrı edinme” ifadesine işaret ettiğini belirtmektedir.⁷⁰

Fahredden er-Râzî’ye göre İsrâ suresi 39. âyette geçen “zâlike” kelimesi ile önceki âyetlerde açıklanan tüm tekliflere işaret edilmektedir. Allah onlara hikmet adını vermiştir. Fakat Allah’ın onlara bu ismi vermesinin çeşitli sebepleri vardır. Birincisi, tevhiddir. Dünyaya tamamen bağlanmayıp, biraz da âhirete yönelmek, itaat etmek ve iyilik yapmaktır. İkincisi, âyette geçen hükümler, tüm milletlerde ve dinlerde uyulması gereken şeriatlardır. Ne nesh edilir, ne de iptal edilir. İşte bundan dolayı hikmettir. Üçüncüsü, hikmet, zatı gereği, iyiliği de amel için bilmektir.⁷¹

---

⁶⁷ el-Bakara 2/269

⁶⁸ Fahredden er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, X, 138-139

⁶⁹ Mâtüridî, *Te’vilât*, vr. 436/a.

⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, s.521

⁷¹ Fahredden er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, X, 214

Mâtürîdî, Lokman suresi 12. âyette geçen hikmet kelimesinin çeşitli yorumlarını aktarıyor. Bazılarına göre hikmet, nübüvvet olmadan, söz ve fiilde gerçeğe isabet etmektir. Bazı âlimler hikmeti, “fehm ve akıl” şeklinde yorumlamışlardır... Mâtürîdî yine قیل lafzı ile hikmetin şu anlamlarını nakletmektedir: Hikmet fehm ve dini anlamaktır. Hikmet, İlim ve fıkıh manasındadır...⁷²

Fahredden er-Râzî’ye göre bu âyette yer alan hikmet, ilme uygun amelden ibarettir. Bundan dolayı her kime ilimle amel etme özelliği verilmişse, ona hikmet verilmiştir.⁷³

Elmalılı Hamdi Yazır, buradaki hikmeti, nazari ilimleri öğrenmek, faziletli fiilleri işleyerek insan ruhunun olgunlaşması, başka bir tarife göre de, sebep ve illetleri bilerek ilme uygun fiil işlemek şeklinde yorumlamaktadır.⁷⁴

Mâtürîdî, Ahzab suresi 34. âyetteki hikmeti bazı âlimlere göre “gerçeğe isabet etmek” anlamında yorumlamaktadır.⁷⁵

Fahredden Razi ve Elmalılı, bu âyetteki hikmeti “sünnet” olarak yorumlamaktadırlar.⁷⁶

Mâtürîdî, Sâd suresi 20. âyette geçen hikmet kelimesine, bazı müfessirlerin “nübüvvet” anlamını verdiklerini naklediyor.

Fahredden er-Râzî’ye göre burada geçen hikmet, “ilimle iş yapmak” anlamındadır.⁷⁷

Elmalılı Hamdi Yazır’a göre ise buradaki hikmet; “Hikmet, nübüvvet, ilim ve amelde muhkemlik, Zebur ve ilmi teşri”dir.⁷⁸

Mâtürîdî’nin Zuhruf suresi 63. âyetteki hikmet ile ilgili açıklaması şöyledir: Bazılarına göre buradaki hikmet, İncil anlamındadır. Kitap, hikmet, Tevrat ve İncil’den hepsi de bir anlama gelebilir. Kitabın, yazılan ve okunan şey, hikmetin de bu yazılıp okunanlara verilen anlam olması caizdir.

⁷² Mâtürîdî, *Te’vilât*, vr. 599/a.

⁷³ Fahredden er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XIII, 145

⁷⁴ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, VI, 3843

⁷⁵ Mâtürîdî, *Te’vilât*, vr. 614/b.

⁷⁶ Fahredden er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XIII, 210, Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, VI, 3893

⁷⁷ Fahredden er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XIII, 187

⁷⁸ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, VI, 4090

Hikmet, söz söylemek için aklın gerekli gördüğü her şeye râcîdir.⁷⁹

Fahredden er-Râzî ise bu âyetteki hikmeti, Allah'ın zatını, sıfatlarını ve fiillerini bilmek olarak yorumlamakta ayrıca usulü'd-din ve furûu'd-din anlamlarının verildiğini de nakletmektedir.⁸⁰

Elmalılı'ya göre buradaki hikmet, “nübüvvet ve kitap” anlamındadır.⁸¹

Mâtüridî, Kamer suresi 5. âyetteki hikmeti açıklarken, önceki surede (53 Necd suresi) geçen Ad, Semud, Lût, Nuh ve Hz. Musa a.s.'ın kavimleriyle ilgili haberlerin, hikmet-i bâliğa olduğunu belirtir.

Baliğa, herhangi bir işte son noktaya ulaşmaktır. Bir kişi ilimde doruğa ulaştığı zaman; “falan, ilimde bâliğ oldu” denir.⁸² Bu manada hikmet-i bâliğa, hikmetin son noktasıdır.

Fahredden er-Râzî, Kamer suresi 5. âyetteki hikmeti, üç manada yorumlamıştır:

1. Elçilerin gönderilmesindeki tertip ve düzen, delillerin izah edilmesi ve geçmiş asırlardaki insanların korkutulması hikmet-i bâliğadır.
2. Kitabın (Kur'an'ın) indirilmesi hikmet-i baliğadır.
3. Kıyametin kopması ve ona işaret eden âyetler hikmet-i bâliğadır.⁸³

Elmalılı'ya göre bu âyette geçen hikmet-i bâliğa: Ahkâmın ve gayeye isabetin en yüksek derecesine ulaşmış hikmettir.⁸⁴

Mâtüridî, Cum'a suresi 2. âyetteki hikmeti açıklarken, sadece çeşitli âlimlerin görüşlerini aktarmakla yetinmiştir. Hikmete çeşitli âlimlerce, kitap, farzlar, kendisiyle iş görülen doğru söz ve sünnet anlamları verdiğini nakleder. Yine Mâtüridî, âlimlerden birinin de, âyetlerin metin halinde okunanına kitap, onlara verilen anlamlara da hikmet dediğini nakleder.⁸⁵

⁷⁹ Mâtüridî, *Te'vilât*, vr. 719/b.

⁸⁰ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XIV, 223

⁸¹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 4282

⁸² Mâtüridî, *Te'vilât*, vr. 769/b.

⁸³ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsiru'l-kebir*, XV, 32

⁸⁴ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 4639

⁸⁵ Mâtüridî, *Te'vilât*, vr. 818/b.

Fahredden er-Râzî, bu âyette yer alan hikmetin, farzlar olduğunu belirtmiştir.⁸⁶

Elmalılı'ya göre buradaki hikmetten maksat, akli ve nakil ilimlerdir.⁸⁷

Buraya kadar, içinde hikmet kelimesi geçen âyetlerle ilgili bazı yorumlara yer vermeye çalıştık. Bu âyetlerle ilgili yorumlardan anlaşılıyor ki, Kur'an'da hikmet kelimesinin geçtiği âyetler, genellikle peygamberlerle ilgilidir. Ayrıca bir şeyi gereği gibi anlamak, her şeyi yerli yerine koymak, geçeğe isabet etmek gibi peygamberlerle birlikte insanlarla da ilgili olan âyetlerin de varlığından söz edebiliriz. Allah'ın fiillerindeki hikmetten bahseden âyetler ise, içinde hikmet kelimesi geçen âyetlerin dışında, Kur'an-ı Kerim'in farklı âyetleridir. Bunlara ilerleyen kısımlarda değineceğimiz için, burada ayrıca yer vermiyoruz.

Bazı hadislerde de hikmet terimine yer verilmiştir. Bunlar daha çok insanların gündelik hayatlarında sosyal ilişkilerinde gündeme gelmiştir. Şöyle ki;

Hz. Peygamber, bazı hadislerinde hikmet kavramına değinmiştir. Bu tür hadislerin bir kısmını şöyle sıralayabiliriz:

“Hikmet mü'minin yitiğidir, onu nerede bulursa almaya en çok hak sahibidir.”⁸⁸ Bu hadiste müslümanların işlerine yarayacak bilgileri ve doğru sözleri, nereden geldiğine bakmaksızın alabileceklerine işaret edilmiştir. “Hikmetin başı Allah korkusudur”⁸⁹, “Şüphesiz bazı şiiirler vardır ki hikmettir”⁹⁰, “Ben hikmet eviyim. Ali onun kapısıdır”⁹¹, “Allah'ım, ona (Abdullah b. Abbas) hikmeti ve kitabın te'vilini öğret”⁹², “Allah'ım ona kitabı öğret!”, “Allah'ım, ona hikmeti öğret!”⁹³, “İman Yemenli'dir, hikmet Yemenli'dir.”⁹⁴

Söz konusu hadisler, daha çok ayetlerde yer alan “hikmet” kavramını açıklayıcı niteliktedir.

⁸⁶ Fahredden er-Râzî, *et-Tefsiru'l-kebir*, XV, 3

⁸⁷ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 4956

⁸⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 15; Tirmizi, “İlim”, 19

⁸⁹ Muhammed Aclûnî, *Keşfu'l-Hafa*, (thk. Ahmet Kalaş), Halep, t.y., I, 507

⁹⁰ Buhârî, “Edeb”, 90; Tirmizi “Edeb”, 69; İbn Mâce “Edeb”, 41

⁹¹ Tirmizi, “Menâkıb”, 20

⁹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 269; İbn Mâce, “Mukaddime”, 11

⁹³ Buhârî, “Fezailu's-sahabe”, 24

⁹⁴ Müslim, “İmân” 88-90

İbn Abbas hakkında olan hadiste geçen hikmet kelimesinin anlamı ile ilgili rivayetler ise şöyledir; Buradaki hikmet sözde isabetlilik, Allah adına anlama, sıhhatine aklın şehâdet ettiği şey, vesveseyle ilhamın arasını ayırmaya yarayan nur, doğru ve çabuk cevap vermek, Kur'an'la amel, sünnet, akıl gibi anlamlara gelir.⁹⁵

“Hikmet mü'minin yitiğidir. Hikmet şerefe şeref katar, köle kulu yükseltir. Padişah mevkiine oturtur.”⁹⁶ Buradaki hikmette yine insana ait bir hikmettir.

İçerisinde hikmet kelimesi geçen ulaşabildiğimiz bu hadislerdeki hikmetin, Allah'ın fiillerindeki hikmetle ilgili değil, peygamberlere ve diğer insanlara ait hikmetle alakalı olduğunu görüyoruz. Bu hadislerde, hikmete ulaşmanın yolları, hikmetin faydaları ve hikmete ulaşmak için yapılması gerekenler anlatılmaktadır.

Mu'tezile'nin Hikmet Anlayışı

Hikmet, İslam düşünce ekollerini meşgul eden bir kavramdır. İslam düşünce akımlarından tasavvuf ve felsefenin konuya yaklaşımlarını incelemek, bu tezin amaç ve hacmini zorlayacağı için bu ekollerin görüşlerine yer veremedik. Öte yandan kelam mezheplerinden Selefilik, daha çok Eş'ari mezhebine yakın bir tavır sergilemiştir. Yine Şiiilik ise, Mu'tezili bir anlayışa sahip olduğu için, ayrı bir ekol olarak ele alınmamıştır. Bu nedenle biz burada Mu'tezile mezhebinin görüşlerine yer vermek istiyoruz. Zira, Mu'tezile bilginlerinin görüşleriyle Mâtürîdîlerin görüşleri arasında nispeten bir benzerlik söz konusudur. Bu mezhebin görüşlerini incelememizin bir yararı da, Mâtürîdîliğin düşünce açılımının anlaşılmasında yararı dokunacağı kanısındayız.

Mu'tezile âlimleri, Allah'ın fiillerinin bir sebebe dayalı olarak ve maslahattan dolayı işleyip işlemediği, bunun Allah'a bir zorunluluk yükleyip yüklediği, Allahın fiillerinin bir hikmet veya illete bağlanmasının ilâhlığına sınırlama getirip getirmediği konusunda görüşler beyan etmişlerdir. Biz önce Mu'tezilîlerin hikmetin anlamı ile ilgili anlayışlarını kısaca hatırlattıktan sonra, onların bu konulardaki görüşlerini aktarmaya çalışacağız.

---

⁹⁵ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Ank. 1991, XXII, 539

⁹⁶ Ahmed el-Hâşimi, *Muhtarü'l-Ehadis*, İstanbul, 1972, Hadis no:541,544, 69

Mu'tezililere göre hikmet, ilim manasındadır ve Allah'ın zâti bir sıfatıdır. Fiilleriyle ilgili olarak düşünüldüğünde ise hikmet, o zaman Allah'ın tüm mahkukâtla ilgili yaptığı faaliyetlerini ifade eder. Yine her işi yerli yerinde yaptığını kasteder.⁹⁷

Mu'tezile'ye göre Hâkim olan (Allah), bir fiili işlerse, bunun bir maksadı vardır. Maksatsız bir fiil, boş ve anlamsızdır. Allah bir fiili, iki maksattan biri için yapar; ya bu işlediği fiilden kendisi menfaatlenecektir, ya da bu fiili işlemesinin sebebi, başkasını menfaatidir. Allah Teâlâ için menfaatlenmek söz konusu olamayacağına göre, o fiilini başkasının (kullarının) faydalanması için işler.⁹⁸ Allah'a kulları için aslah olanı, en iyi ve faydalı olanı yapmak vaciptir, zorunludur. İnsanların yararına ve faydasına olan bir şeyde, bu faydaya engel olan bir durum kabul edilemez.⁹⁹

Mu'tezile ulemasına göre maksatsız fiil, akılsız ve boştur. Allah, mahlukâtı insanlar için, onları menfaatlendirmek için yaratmıştır.¹⁰⁰ Allah'ın hikmeti, insanlar için en iyiyi yapmayı zorunlu kılar. Allah eğer böyle en iyiyi yapmazsa, o zaman cimrilik ve hafiflik yapmış olur ki Allah'ın şanına yakışmaz, Allah için cimrilik düşünülemez.¹⁰¹

Görüyoruz ki Mu'tezililer, Yüce Allah'ın, fiillerinde mutlaka bir hikmetin olması gerektiği görüşündedirler. Allah'ın fiillerinin hikmetsiz olmasını bir eksiklik olarak değerlendiren Mu'tezililer, bu durumun O'nun şanına yakışmayacağı görüşündedirler.

Mu'tezililer, Yüce Allah'ın fiillerini, bir sebebe binaen işlediğini, kabul ederler. Onlara göre Allah'ın bir maslahata uygun fiil işlemesinin, onun başkasıyla olgunlaşması anlamına gelmeyeceği gibi, sebepleri kabul etmenin de tevhide aykırılığı söz konusu değildir. Bilakis bir fiilin maslahatı kapsaması ya da o fiilin sebebe binaen yapılması, o eylemi yapan için eksiklik değil, olgunluktur. Çünkü bir fail ne derece kemâl sahibi ise, fiilleri de o derece hikmete sahiptir. Kemâllik, kemâl fiili gerektirir. Yüce Allah da

⁹⁷ Kâdi, Abdülcebbâr, *el-Muğni*, Kahire, 1962, V, 222

⁹⁸ Şehristâni, *Nihâyeti'l-İkdâm*, Mektebetü's-Sekafeti'd-dîniyye, Kahire, ts., 397

⁹⁹ Ebu Yusr Muhammed Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (Trc: Şerafeddin Gölcük), İstanbul, 1980, 179, İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, Ankara, 1981, 289

¹⁰⁰ Kâdi, Abdu'l-Cebbâr, *el-Muğni*, XI, 59-61, Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 185

¹⁰¹ Kemal Işık, *Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967, 78, Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 179-180

mutlak kemâle sahip olandır. O halde onun fiilleri de kemâli ve en büyük hikmeti kapsar.¹⁰²

Ayrıca Mu'tezileye göre dikkati çeken bir diğer husus da, Allah'ın fiillerinde kulların menfaatine bir durumun da söz konusu olması gerekliliğidir. Mu'tezililer, kulların menfaatini gözetmek gerekliliği ile Allah'a bir zorunluluk yüklemişlerdir.

Mu'tezililerin bir kısmına göre, kulların daha çok faydasına olan şeyleri yapmak Allah'a vâciptir. Onlara göre Allah'a aslâh (en iyi) değil de, iyi (salah) olanı yapmak gereklidir. Meselâ; bütün insanların imanını dilemesi, insanlara inanma gücü ve iyilik yapma kuvveti vermesi, insanlara acı ve elem verdiği durumlarda, cezalandırdığında, nimetlerle imtihan ettiğinde onlara sevap vermesi, Allah'a zorunludur. Yine onlara göre, insanları hidayete erdirmek, karanlık ve sapıklıkta bırakmamak Allah için gerekli olan işlerdir.¹⁰³ Allah insanlara, karşılık vermeden ceza verirse, suçları olmayana elem verirse, bu Allah için zulüm olur. Çünkü o zaman suçsuz ve cezayı hak etmedikleri halde, insanlara zarar vermiş olacaktır ki bu zulüm olur. Sevap için faydasız acı çektirmek ise ahmaklıktır, hikmetsiz ve boş iştir. Bu görüşü savunanlar, Allah'ın kendisine rızık vermeyi zorunlu kıldığını söyledikleri “Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızıkı Allah'a âit olmasın.” (Hud, 11/6) âyeti delili getirirler.¹⁰⁴

Mu'tezilenin bu düşüncesi, onların kabul ettikleri ‘aslah’ teorisi (en iyi olanı yapma zorunluluğu) ile ilgilidir. Buna göre Allah'ın adaleti, kulları için en uygun olanı yaratmayı gerektirir. Allah, kullarının menfaatine olanı yaratmak zorundadır. Bu görüş, dokuzuncu yüzyıl başlarında kabul görmeye başlamıştır. Fakat bu görüşün Mu'tezile bilginleri arasında ifade edilmiş farklılıklar oluşmuştur. Mu'tezilenin Bağdat ve Basra ekolleri, bu düşüncüyü genel olarak ifade ettiğimiz şekilde kabul etmekle birlikte, Bağdat ekolü çoğunlukla, Allah'ın hem dini hem de dünyevi konularda en iyiyi yapması gerektiğini kabul etmiş ve ‘en iyi’ ile ilahi hikmeti kastetmiştir. Basra ekolü ise, Allah'ın sadece dini konularda en iyi olanı yapması gerektiğini kastetmiş ve ‘en iyi’ ya da ‘aslah’ı fayda olarak yorumlamıştır.¹⁰⁵

¹⁰² İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, II, 128

¹⁰³ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 180

¹⁰⁴ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 180-181

¹⁰⁵ Bâkılânî, *Kitabü't-Temhîd*, (nşr. Mahmud Muhammed Hudayri), Kahire, 1947, 255

Mu'tezilî âlimlerden Kâdî Abdülcebâr, illet konusunda, illetin 'fiilli yapmaya neden olan gerekçe' anlamında olduğunu ifade eder. Bazı kelamcıların buna 'bağlayıcı ve zorunlu bir sebep' diyerek karşı çıktığını, fakat böyle bir olumsuz tavır içinde olmamaları gerektiğini belirtir ve şöyle devam eder: Bir varlığın Allah tarafından bir illete binaen yaratıldığını söylemekte hiçbir mahzur yoktur. Böyle bir ifade ile hikmetsiz ve anlamsız olabilecek "Allah mahlukâtı illetsiz yarattı" gibi bir yaklaşımdan da kaçınılmış olacaktır. Bunun yanında yine de Allah'ın yaratmasını onun dışında bir nihai sebebe dayandırmak uygun olmaz.¹⁰⁶

Mu'tezile bilginlerinin şer problemiyle ilgili görüşlerini Teftâzânî, şöyle açıklıyor: "Mu'tezile'ye göre Allah hakkı irade eder ve yaratır, fakat şerri irade etmez ve yaratmaz." Mu'tezili âlimlerden Kâdî Abdülcebâr der ki: "Allah'ı kötü ve çirkin olan şeyleri yapmaktan tenzih ederim."¹⁰⁷

Bir fiilin iyi veya kötü oluşu, Mu'tezileye göre, sonunda fayda veya zarar vermesine bağlıdır. Faydasız ve amaçsız bir eylemde bulunmanın abes olduğu düşünüldüğünde, o zaman Allah'ın bütün fiillerinin bir amacı vardır. Bu yararlı bir gayedir ve doğru bir amaçtır. Dolayısıyla Allah eylemlerini, kullarının zararını değil, yararı ve maslahatını gözeterik yaratmaktadır, çirkinlik ve şer değil, fayda yaratır.¹⁰⁸

Netice olarak Mu'tezililer, yüce Allah'ın fiillerinde hikmet sahibi olduğunu, manasız boş şeyler işlemeyeceğini kabul ederler. Ancak bunu, kulların menfaatine riayet etme zorunluluğuna dayandırırılar. Bu görüşlerine delil olarak da Kur'an-ı Kerim'den "...Şüphesiz Allah çirkin işleri emretmez."¹⁰⁹ âyetini delil getirmektedirler.¹¹⁰

Buraya kadar Mu'tezile'nin hikmet ile ilgili düşünce ve görüşlerini aktarmaya çalıştık. Onlara göre Allah'ın fiillerinde hikmetin varlığının zorunlu olduğunu, Yüce Allah'ın mutlaka bir hikmete binaen ve kullarının maslahatına uygun olan fiiller işlediğini, bunun Allah için zorunlu olduğunu gördük. Mu'tezile'nin, bu görüşüyle Allah'a bir zorunluluk yüklediğini anlıyoruz. Şimdi de Mu'tezile'nin, Allah'ın şerri yaratıp

¹⁰⁶ Kâdi Abdu'l-Cebbâr, *el-Muğni*, XI, 91-93

¹⁰⁷ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, İstanbul, 1980, 195

¹⁰⁸ Kâdi Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, Kahire, 1988, 301, İlhami Güler, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*, Ankara, 1998, 54

¹⁰⁹ el-A'râf, 7/28

¹¹⁰ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 196

yaratmayacağı ve tabiatta şer gibi görülen olayların hikmetle nasıl bağdaşacağı konusundaki fikirlerine bir göz atalım.

Mu'tezileye göre Yüce Allah, insanların menfaatine olan fiilleri irade edip yaratır, fakat şerleri, kötülükleri irade etmez ve yaratmaz.¹¹¹ Hikmet yönünden aslaha riayet etmek zorundadır. O kendisine kötü fiillerin; şer, zulüm, küfür gibi eylemlerin atfedilmesinden uzaktır. Zulmü yaratmamıştır, yaratsaydı zalim olması gerekirdi. Adaleti yarattığı için âdildir.¹¹² Yine bu konuda Mu'tezilî bilginlerden el-Allâf (ö.226/841) Allah'ın zulmü ve kötü şeyleri yapmaya kâdir olduğunu, fakat bunları hikmetinden dolayı yapmayacağını söylemektedir.¹¹³ Bu düşünceye göre Allah'ın kötülüğü işlemeye gücü yettiğini, fakat ahlâki açıdan kötülüğü işlemeyeceğini anlıyoruz. Çünkü Allah'ın kötülük işlemesi, onun için bir eksiklikler.¹¹⁴

Mu'tezili bilginlerden Nazzâm (ö.231/845), Allah'ın zulüm, kötülük ve şer yaratmaya kâdir olmadığı, bunları yaratmak ona göre bir kötülük olacağından, Allah'ın kötülük yapamayacağı görüşündedir.¹¹⁵

Kâdî Abdulcebâr'a (ö.415/1025) göre Yüce Allah'ın kötülükleri ve şerri yaratmaya gücü yeter fakat o, Kur'an'daki "Şüphesiz Allah zerre kadar zulüm etmez..."¹¹⁶ âyetiyle zulmü kendisinden kaldırmıştır. Bundan dolayı kötülükleri ve şerleri yaratmaz. Allah bununla kendini övmektedir ki bir şeye gücü yetmeyenin, o şeyi yapmadığı için kendisini övmesi anlamsız olurdu.¹¹⁷ Demek ki Allah'ın şerri yapmaya gücü yetiyor fakat o şerri, kötülüğü veya zulmü kendiliğinden yapmıyor.

Mu'tezili bakış açısına göre Allah'ın fiillerinde mutlaka bir hikmet vardır, olmalıdır. Hikmetli fiil, şer ve kötülüklerden uzaktır. O halde kâinatta var olan hastalık, fakirlik, şeytan, yılan, akrep vb. şeyler nasıl açıklanır?

Mu'tezile, adalet prensibi gereği şerrin yaratılışını Allah'a nispet etmemek için, kâinatta şerrin olmadığını iddia etmektedir. Ona göre şer, bizatihi kötü olan veya

¹¹¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmî Kelâm*, II, 210-211.

¹¹² Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 167

¹¹³ Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, İstanbul, 1997, 76

¹¹⁴ Triton, A. S., *İslâm Kelâmı*, (trc.Mehmet Dağ), Ankara, 1983, 87

¹¹⁵ Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 77

¹¹⁶ en-Nisâ, 4/40, ayrıca bkz. El-Kehf 18/49, Fussilet, 41/46

¹¹⁷ Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 77

kötülüğe sevk eden, hayır ise, bizatihi iyi olan veya iyiliğe götüren şey demektir. Dolayısıyla bir şey zararlı gibi görünse de, sonucu itibariyle faydalı ve güzel ise, o zaman o şer değildir. Bunun için Allah'a şerrin yaratıcısı denemez. Meselâ; kâinatta var olan hastalıklar, fakirlik, musibetler, yılan, akrep, şeytan vb. şeylerin varlığı, Allah'ın şer yarattığı anlamına gelmez. Çünkü insana hastalık gibi şeylerin isabet etmesi şer değildir. Musibetler, netice itibariyle birçok faydalı sonuçlara sebep olabilirler. Bunlara kişi sabrederek sevap kazanır ve kötü gibi görünen bir şey, iyiliğe sebep olabilir. Ayrıca insanlar dışında da durum böyledir. Bazı akrep, şeytan gibi varlıkların yaratılması da hayırdır. İnsan bunların zararından sakınmadığında karşılaşabileceği acıyla, Allah'a asi olduğunda ahirette karşılaşacağı acıyı kıyaslar ve Allah'a asi olmaktan sakınır. Böylece bu varlıklar şer değil hayır olmuş olur.¹¹⁸

Görüyoruz ki Mu'tezile'ye göre Allah kesinlikle şerri yaratmamıştır. O'nun şerri yaratması, hikmetine uygun değildir. Allah bilerek kötülüğü yaparsa, o Allah'ın kötü işler yapan biri olmasını gerektirir. Bu, hikmetsiz bir durum olur. Bilmeyerek Allah'tan kötülükler meydana geliyorsa, o zaman da Allah'ın cahil olması gerekir. Bu durumların, Allah için düşünülmesi söz konusu değildir.¹¹⁹

Mu'tezile, adalet ve aslah prensipleri gereği, Allah'ın mutlaka hikmetli fiiller işlediğini, bunun zorunlu olduğunu, kötü veya zararlı görünen veya şer cinsinden olan durumların da sonucu itibariyle insan için bir hayra vesile olabileceklerini söyleyerek, kötülüğü Allah'a nispet etmemektedir.

---

¹¹⁸ Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 78-79

¹¹⁹ Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 79

I. BÖLÜM

EHL-İ SÜNNET BİLGİNLERİNDEN EŞ'ARİ BİLGİNLERİNE GÖRE HİKMET

Eş'arîler Yüce Allah'ın fiillerinde hikmetin bulunup bulunmadığı, bu hikmetin zorunlu olup olmadığı, hikmetin fiillere sebep gösterilip gösterilemeyeceği problemini ele almışlardır.

Eş'arîlere göre Allah'ın fiillerinde hikmet vardır. Allah'ın fiillerinde hikmetin varlığını, onun dilediğini yapan (fâil-i muhtar) olduğunu ifade eden âyetten hareketle caiz olarak görürler.¹²⁰ Fakat onlara göre ilâhi fiiller asla hikmet ve maslahatlarla sınırlanamaz.¹²¹

Bu hikmet, zorunlu bir hikmet değildir, cevazdır. Allah yarattıklarını yaratmamış olsaydı, hikmetten çıkmış olmazdı. Ya da yarattıklarını kat kat fazla yaratsaydı dahi bu caiz olurdu. Allah'ın kâfirleri yaratıp, mü'minleri yaratmaması veya mü'minleri yaratıp, kâfirleri yaratmaması, canlıları yaratıp, cansızları yaratmaması veya cansızları yaratıp canlıları yaratmaması da caizdir. Hangisi olursa olsun, ondan hikmet olarak bunlar meydana gelir.¹²²

Eş'arîlere göre Allah'ın fiillerinde hikmet ve maslahatın olabileceğini, olmasının mümkün olduğunu, şu örnekten de görebiliriz: “Bir kimse ‘şarap haram olmasaydı’ veya ‘ramazan orucu farz olmasaydı’ diye temenni etse, dinden çıkmaz, fakat ‘zina haram olmasa’ veya ‘haksız yere adam öldürmek haram olmasa’ diye temennide bulursa kâfir olur. Çünkü bunların haramlığı, hikmet esasına göredir ve tüm dinlerde vardır. Böyle söyleyenler, hikmetin dışına çıkmak, Allah'tan, hikmetine uymayan hükümler koymasını istemiş olurlar.”¹²³ Bu ifadeye göre Allah'ın fiillerinde hikmetin bulunması mümkündür diyebiliriz fakat zorunludur diyemeyiz.

---

¹²⁰ Emrullah Yüksel, “Allah'ın fiillerinde Hikmet”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 1985, VIII, 49

¹²¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, 289

¹²² Abdulkâhîr el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, İstanbul, 1928, 150

¹²³ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 350

Eş'arîlere göre Yüce Allah'ın zâtî sıfatları ezeli sıfatlardır, fiilî sıfatları ise ezeli değildir, izafidir. Ayrıca Eş'arîlere göre tekvin sıfatı, kudret sıfatının hâdis olan teallukudur. Eş'ariler Allah'ın tekvin sıfatını ayrı, başlı başına bir sıfat olarak görmez, bu sıfatı Allah'ın kudret sıfatı ile ifade ederler.¹²⁴ Eş'arîler, kudret sıfatını, biri ezeli, biri hâdis olmak üzere ikiye ayırırlar. Tekvin, bu hâdis olanıdır. Dolayısıyla Eş'arîler, fiili sıfatların hâdis olduğunu söylerler. Eş'arîlere göre hikmetle kastedilen ilim olursa, bu ezeli bir sıfat olur, hikmetle kastedilen fiil olursa bu hâdis bir sıfattır, ezeli değildir. Bu durumda Yüce Allah için hikmet sahibi anlamında kullanılan Hakîm kelimesinden ilim kastediliyorsa, bu zati bir sıfat olur, ezeldir. Çünkü Yüce Allah ezelde Hâkimdir. Burada kastedilen ilim değil de, fiilde isabetli olmak anlamı ise, bu durumda hikmet fiili sıfatlardan olur, ezeli olmaz.¹²⁵ Hikmetin ezeli bir sıfat olup olmadığı, ona yüklenen anlama göre değişmektedir.

Eş'arîlerin çoğunluğu, Allah'ın fiillerinin, kullarının menfaatlerine ve birtakım maksatlara dayandırılmayacağı görüşündedirler. Çünkü böyle bir maksada dayandırma, Allah için bir eksiklik olacaktır ki bu da Allah'ın şanına aykırıdır. Bir fiili bir maksada, bir maslahata, bir hikmete binaen işlemek, o maksat ya da hikmetle eksikliğin giderilmesi demektir ki böyle bir durumda failin, maksatla tamamlanması söz konusu olacaktır. Başkası ile, bir hikmet ya da maslahatla olgunlaşan, zati itibariyle eksiktir ki böyle bir durum Allah için söz konusu olamaz, Allah eksikliklerden münezzehtir.¹²⁶

Allah'ın her şeyi bir hikmete ve illete göre yaptığını veya yapacağını söylemek, Eş'arîlere göre onun mutlak irâdesini hikmet ve illet gibi şeylerle kayıtlamak ve sınırlandırmaktır. Taftâzânî bunu şöyle açıklıyor: Bu durumda işi yapan Allah olsa da, ona işi yaptıran hikmet ve illet oluyor. Böyle bir anlayışa göre Allah'ın tamamen hür, dilediğini yapan (fâili muhtar) oluşu engellenmiş, sınırlandırılmış olmaktadır.¹²⁷

Buna göre kâfirlerin cehennemde ebedi kalması, bu dünyada yılanların ve akreplerin yaratılması gibi Allah'ın bazı fiillerinde hikmetin düşünülmemeyeceğini ileri süren bazı

¹²⁴ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 151

¹²⁵ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 210

¹²⁶ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 154; VII, 132, Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 538, İzmirli İ. Hakkı, *Yeni İlmî Kelâm*, II, 127, 128, Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 244

¹²⁷ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 244

Eş'arîler de vardır.¹²⁸ Yine bazılarına göre varlığında hiçbir hikmet ve fayda düşünilemeyen zararlı hayvanlara ve salgın hastalıklara rastlamaktayız. Bu görüşü göre, eğer ilâhi fiillerde birtakım hikmetlerin olması gerekseydi, onların var olmaması gerekirdi. Fakat dünyada buna benzer zararlı veya faydasız varlıklar fazlasıyla olduğuna göre, demek ki ilâhi fiillerin ve iradenin tümünde hikmet bulunmamaktadır.¹²⁹

Bunların dışında, Ebû'l Hasan el-Eş'arî, hikmeti ilim manasında alarak, Yüce Allah'ın fiillerinde ve iradesinde hikmetin bulunduğunu kabul etmektedir.¹³⁰ Ayrıca Eş'arî, hayrın fazl ve ihsan, şerrin ise sadece yaratma bakımından Allah'tan olduğunu ve başkası için bulunduğunu söylemektedir.¹³¹

Eş'arîlerin büyük çoğunluğu, Allah'ın hayrı da, şerri de hem irade ettiği, hem de yarattığı görüşündedirler. Allah faili muhtardır, tek yaratıcıdır. Bu âlemi de o yaratmış olduğundan, bu âlem üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunabilir. Allah için hiçbir şey vacip olamaz, zorunlu olamaz. Fakat Allah, kötülüğü emretmez ve küfre razı olmaz. Yine Eş'arîlere göre hayvanların, çocukların ve delilerin çektiği acılar, Allah'ın adaletiyle meydana gelmektedir, bunlar için Allah'a, âhirette mükâfat vermek vacip değildir. Fakat yine de Allah onları mükâfatlandırır, âhirette nimet verirse, bu onun ihsanındandır.¹³² Ömrünü iman, itâat zikir ve şükre harcayıp bir an bile Allah'a asi olmayan birini ta'zib etmek (azap etmek) Allah için câiz olduğu gibi, bir an itaatkar olmayan birini de ten'im etmek (nimet vermek) câizdir.¹³³

Eş'arî bilginlerinden Gazzâlî'nin Allah'ın fiilleri ile ilgili izahatları, Eş'arîlerin Allah'ın fiillerinde hikmetin varlığı konusundaki düşüncelerini anlamamızda bize ışık tutmaktadır.

---

¹²⁸ Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, 150

¹²⁹ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir*, II, 154; VII, 132, Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Kum, 1991, II, 538, Âmidî, *Gayetu'l Merâm fi İlmi'l-Kelâm*, (nşr. H. Mahmud Abdüllatif), Kahire, 1971, 227, Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 244, İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, II, 127-128

¹³⁰ Eş'arî, *el-Lum'a*, Beyrut, 1952, 24

¹³¹ Eş'arî, *el-Lum'a*, 83-84

¹³² Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, 145, 240-241

¹³³ İzmirli İ. Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, 283

Gazzâlî, Allah'ın bütün fiillerinin caiz hükmünde olduğunu, hiçbir şeyin O'nun fiilleri için vacip (zorunlu) olamayacağını ifade etmiştir. Bunu açıklarken Gazzâlî şöyle der: "Allah'ın kullarını hiçbir teklif ile yükümlü kılmaması, onları güçlerinin dışında olan şeylerle sorumlu kılması veya herhangi bir karşılık vermeksizin onlara eziyet etmesi ve sıkıntı vermesi de caizdir. Yine kulları için aslah (en iyi) olana riayet etmesi, günahı cezalandırıp itaati mükâfatlandırması da Allah için vacip değildir... Aksine Yüce Allah dilerse onları mükâfatlandırır, dilerse cezalandırır... O bütün kâfirleri affedebilir, bütün müminleri cezalandırabileceği gibi, bu onun hiçbir sıfatına da aykırı düşmez."¹³⁴ Ona göre bir kişiye bir şey vacip olsa, onun terk edilmesi o kişiye bir zararı gerektirecektir. Böyle bir husus ise Yüce Allah için muhaldir.¹³⁵ Yüce Allah bir hayvana acı ve azap vermeye kadirdir ve bunun için hayvanı mükâfatlandırmak zorunda da değildir... Bir insan için fiilinden dolayı ona mükâfat verileceğine hükmetmek, aptallıktan başka bir şey olmayıp, gerçekte de bir ilgisi yoktur... Bu bir zulüm değildir. Zira zulüm, başkasının malında izinsiz tasarrufta bulunan kimse için söz konusudur. Yüce Allah için düşünülemez. O mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunur. Gerçek mülk sahibi odur.¹³⁶

Gazzâlî fail açısından fiili üçe ayırır. Birincisi, maksada uygun olan, dolayısıyla güzel olan fiildir. İkincisi maksada aykırı olan, dolayısıyla çirkin olan fiildir. Üçüncüsü de işlenip işlenmemesinde bir fayda ya da maksat olmayan, dolayısıyla abes, faydasız fiildir. Bu durumda bir fiil, bir kişi için güzel ve faydalı iken, başka bir kişi için çirkin veya faydasız olabilir. Buna göre, güzellik ve çirkinlik izafidir, fiilin zâtî özelliklerinden değildir... Herkes kendi gâyesine göre bir şeyin iyi veya kötü olduğuna hükmetmektedir. Aslında dinin güzel olarak belirlediği ve karşılığında sevap verdiği fiil güzel, bunun zıddı da çirkin olarak değerlendirilir. İşte bazı kimseler, işlerine gelmediği zaman, Yüce Allah'ın fiillerine kötü diyebilirler.¹³⁷

Gazzâlînin bu açıklamalarına baktığımızda, ona göre Allah'ın fiillerinde hikmet vardır fakat bu hikmet vacip değil, câiz hükmündedir. Allah'ın fiilleri hiçbir şekilde sınırlanamaz, hiçbir şeyle kayıtlanması mümkün değildir. O dilediğini yapandır. Allah

¹³⁴ Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-İ'tikâd*, 117,136

¹³⁵ Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-İ'tikâd*, 127

¹³⁶ Gazzâlî, a.g.e., 133-134, 139

¹³⁷ Gazzâlî, a.g.e., 119

için hiçbir fiili işlemek vacip değil ise, O'nun hikmetli fiil işlemek zorunluluğu da olamaz.

Eş'arîlerin güzellik ve çirkinliği izafi olarak algıladığını, bunun fiilin aslında bulunan bir özellik olmadığını, bir fiilin güzel ya da çirkin olup olmadığını ancak dinin emir ve yasaklarından anlaşılacağını kabul ettiklerini görmekteyiz.

Eş'arîlerin kötü ve çirkin şeyleri Allah'ın yaratması ile ilgili görüşlerini daha iyi anlamamız için Taftazânî'nin *Şerhu'l-akaid*'de anlattığı şu olayı da burada zikrederim:

“Mu'tezilî olan Kâdî Abdulcebbâr Hemedânî, Sahih b. Abbad'ın (ö.385/995) yanına, Eş'arî Kelâm âlimi Ebu İshak İsfereyânî de oradayken gider. Kadı, İsfereyânî'yi görünce 'Allah'ı kötü ve çirkin olan şeyleri yapmaktan tenzih ve takdis ederim' der. İsfereyânî de 'Tenzih ve takdis ederim o Allah'ı ki, mülkünde irade edildiğinden başka bir şey olmaz.' Şeklinde karşılık verir.”¹³⁸

Burada Ebu İshak İsfereyânî'nin cevabından anlıyoruz ki, Eş'arîlere göre Allah dilediği her şeyi irade edip yapabilir, yaratabilir. Allah'ın dilediği şey kötü, çirkin ve faydasız şeyler de olabilir.

Eş'arî kelam âlimlerinden Teftâzânî de Allah'ın fillerinde hikmetin varlığı, Allah'ın hikmetsiz ve zararlı şeyleri yaratması ile ilgili şöyle demektedir: “Biz biliyoruz ki, mahiyeti tam olarak Allah'ın ilmi ile bilinebilen, birtakım maslahat ve hikmetler sebebiyle bir şey irade edilmediği halde, yapılması istenmediği halde, emredilmiş olur. Aynen bir efendinin yanındakilere kölesinin itaatsiz biri olduğunu göstermek istediğinde ona bir şey emredip, içinden onun emredilene yapmasını istemediği gibi. Aksine bir şey yasaklandığı halde bazen irade edilmiş, yapılması istenmiş olur. Bu tür emir ve yasaklamaların sebebi, “Allah yaptığından sorumlu olmayandır” (el-Enbiyâ 21/23) âyetini tahakkuk ettirmek olabilir.”¹³⁹

Teftâzânî, bu ifadesinde, Allah'ın fillerinde bir hikmetin varlığından söz etmektedir. Bununla birlikte yüce Allah'ın yaptıklarından hesaba çekilemeyeceği, onun dilediğini

---

¹³⁸ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 195

¹³⁹ Teftâzânî, a.g.e., 195

yapabileceği vurgulanmaktadır. Yukarıda belirtilen türden emir ve yasakların, zikredilen ayetin anlamının anlaşılması için olduğunu belirtir.

Yine Teftâzânî, çirkin şeylerin yapılması çirkin, sefeh oluyor ve cezayı gerektiriyor da, neden bu çirkin şeylerin yaratılmasında bu çirkinlik söz konusu olmuyor, çirkini yaratmak, onu işlemekten daha öncedir sorusuna şöyle cevap verir: Allah, hâkimdir. O, neticesi güzel olmayan şey yaratmaz. Biz her ne kadar bu güzel neticenin ne olduğunu bilemesek de fark etmez. Bunun içindir ki biz, çirkin bulduğumuz fiillerde de birtakım maslahatlar ve hikmetler olabileceğine inanırız.¹⁴⁰

Eş'arîlere göre, şer işlemek ve şerle ilgilenmek çirkindir. Fakat şerri yaratmak böyle değildir. Meselâ çirkin bir adamı usta bir ressam tasvir etse, o ressamın sanatını takdir etmek için 'ne güzel resim yapmış' deriz. Bu durumda resmi yapılan kişinin çirkin olması, resmin de çirkin olmasını gerektirmez. Bununla birlikte Allah Tealâ hikmet sahibidir. Elbette şerri yaratmasında bir takım gizli hikmetler vardır. Bizler her ne kadar bu tür gizli hikmetlerin mahiyetini tam olarak kavrayamasak ta, bu noktadaki ilâhi kudret bize âşikar olmasa da, yine de mutlaka bir faydalı yönü vardır. Bazı fertler için zararlı görünen hadiselerin içine umum için fayda gizlenmiş olabilir... O halde birtakım fiillerin şer olması bize nispetledir. Kul kâsib (kazanan), Allah Hâlık'tır (yaratıcıdır). Ancak Allah'ın hayra rızası vardır, şerre rızası yoktur.¹⁴¹

Eş'arî âlimlerden Teftâzânî, hayır ve şer ile ilgili şunları söyler: "Allah'ın yaratmasında asıl olan hayırdır, bizatihi murad edilen de hayırdır. Şer ise, murad edilen hayrın anlaşılması için, ara maksat olarak ifade edilmiştir. Yine Teftâzânî, kâinatta var olan zararlı hayvanların ve haşerelerin de, onlar üzerinden güzel hayırlar bina edildiği için yaratıldığını belirtir.¹⁴²

Yüce Allah kâinatı yaratmış, varlığını korumuş, idare etmiştir. Çok cömerttir. Bundan dolayı da bu âlem, eşsiz bir şekilde yaratılmıştır. Âlemdeki bu mükemmellik, İlâhi lütfun bir eseridir. Bunun yanında, kâinatta şerrin varlığı da şüphesizdir. İşte bu durum, ilâhi hikmet ve yardım konusunda bazılarını tereddüde düşürmüştü ve "âlemi bir Allah yarattı ise neden şer vardır? Cömert olan Allah şerri neden yaratmıştır? Yoksa şerri

¹⁴⁰ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 200-201

¹⁴¹ Teftâzânî, a.g.e., 234-235

¹⁴² Teftâzânî, a.g.e., 235

önlemeye gücü yetmiyor mu?” gibi sorular sormalarına neden olmuştur.¹⁴³ Tefâtânî, bu durumu şöyle açıklar: Şer üç kısımdır. Birincisi, metafizik şerdir. Yani varlıkların yaratılış itibariyle eksik olmasıdır ki bu son derece doğaldır. Bir varlığın, o varlığı yaratan gibi eksiksiz, noksansız olması, o varlığı yaratıcı ile aynı konumda yapardı. Yine de bu âlemin eksik olarak var olması, şerlerle var olması, hiç yaratılmamasından daha iyidir ve bu, gerçek bir şer değildir. İkincisi manevi şerdir. Bu tür şer, işlenen günahlardır. Bu gerçek bir şerdir. İnsanın cüzî iradeye sahip olmasından dolayı meydana gelir fakat insanın cüzî iradeye sahip olması, hiçbir irâdeye sahip olmamasından daha iyidir. Çünkü bu irade olmasaydı insan günah işlemezdi ve sevabı hak edemezdi. Üçüncüsü ise maddi şerdir. Bunlar da sıkıntılar, acılar ve dertlerdir. Bu acıların kaynağı da cüzî iradedir, insandır. Tüm bu şerler, Allah’tan değildir.¹⁴⁴

Ayrıca Tefâtânî, Allah’ın yarattığı kanunlara ne zaman riayet edilirse orada haz olduğunu, ne zaman aykırı davranılırsa, karşı gelirse orada şer olduğunu belirtiyor. Demek ki elem ve sıkıntılar, cüzî iradeye dayanıyor. Bu âlemin nizamı güzeldir, ondan şer meydana gelmez.¹⁴⁵ Allah her şeyi yaratmıştır fakat şer, insanın bir fiilidir.

Bu bilgi ve görüşlerden anlıyoruz ki Eş’arîlere göre Allah hayrın da, şerrin de yaratıcısıdır fakat, Allah’ın yarattığı şerler, daha büyük hayırlar için birer vesiledir. Meselâ, melekler insanın yaratılışındaki hikmeti bilememişler, yeryüzünü bozan ve orada kan döken birinin yaratılmasında şer görmüşlerdir. Fakat Allah Teâlâ oradaki hayrı bildiği için melekler “ben sizin bilmediğinizi biliyorum” (el-Bakara 2/30) demiştir. Yine şirk ve küfürde de birtakım hikmetler vardır. Şayet bunlar olmasaydı âyetler, deliller, hikmetler ve maslahatlar ortaya çıkmazdı. Nuh kavminin inkârı olmasaydı, tufan gibi bir âyet ve mucize olmazdı. Ad kavminin inkârı olmasaydı, fırtına veya tayfun meydana gelmezdi. Peygamberin Mekke’den ayrılması şer gibi görünse de, daha sonradan oraya o şehrin fethi sebebiyle muzaffer olarak girmesi bunun maslahatıdır, hikmetidir. Yine firavunun, erkek çocukları öldürmesi kötülük ve şer bir fiil gibi görünebilir. Fakat bununla Allah Teâlâ’nın Hz. Musa’yı ve kavmini düşmanların şerrinden kurtarması, düşmanlarını onların gözleri önünde mahvetmesi,

---

¹⁴³ Tefâtânî, *Şerhu’l-Akâid*, 240

¹⁴⁴ Tefâtânî, a.g.e., 241

¹⁴⁵ Tefâtânî, a.g.e., 241

Allah'a zikir, şükür, ta'zim ve muhabbet oluşması vb. maslahatlarına bakıldığında, bu kötülük yok olup gidiyor.¹⁴⁶

Bu ve benzeri maslahat-mefsedet karşılaştırması daha başka pek çok şeyde yapılabilir. Meselâ yağmurun ve karın yağmasında, rüzgârın esmesinde, güneşin doğmasında veya hayvanların ve bitkilerin yaratılmasında, hastalıklarda bu karşılaştırmalar yapılabilir. Tüm bu ve benzeri yapılacak karşılaştırmalarda görülecek olan şer, hayra nispetle yok gibidir.¹⁴⁷ Allah Teâlâ, elem ve hazları abes olsun diye yaratmamıştır. Elem ve sıkıntı ya ihsan, rahmet, adalet ve hikmettir, ya da daha sonra meydana gelecek olan bir hayrı ıslah etmek ve onu hazırlamak içindir.¹⁴⁸

Eş'arîlerin, kâinatın yaratılışı ile ilgili de bu görüşlerinin paralelinde bir görüşe sahip olduklarını görüyoruz. Onlara göre bütün kâinat, Allah'ın iradesiyle meydana gelmiştir. Allah'ın fiillerinde bir sebep aramak, başkasıyla kendindeki eksikliği tamamlamak gibi bir anlam taşıdığı için, sakıncalıdır, mahzurludur.¹⁴⁹

Eş'arîlerin Allah'ın fiilleri ile ilgili görüşlerini buraya kadar ifade etmeye çalıştık. Şimdi de Eş'arîlerin, Mu'tezilenin görüşlerine verdiği cevaplara, Mu'tezilenin aslah fikri ile ilgili ne düşündüğüne bir bakalım.

Eş'arîler, Mu'tezilenin aslah düşüncesine de karşı çıkarak, onun tutarsız olduğunu, insanın maslahat ve menfaatine en uygun olan şeyi yapmanın Allah Teâlâ üzerine vacip olmadığını ifade ederler. Eğer böyle bir zorunluluk olsaydı Allah'ın dünyada ve âhirette azap gören kâfirleri yaratmaması gerekirdi. Yine Allah'a verdiği nimetler için şükretmek gerekmemeliydi. Zira Mu'tezilenin bu prensibine göre Allah Teâlâ, ikram ve ihsanda bulunarak, üzerine vacip olan şeyi yapmış olmaktadır. Dolayısıyla teşekkür anlamsız olur. Ayrıca Allah Teâlâ, verdiği nimetleri de dile getirmemesi gerekirdi. Yine Mu'tezilenin aslah prensibine göre Allah'tan dua ederek başarı, zararı defetme, bolluk ve geniş nimetler istenmesi de anlamsız olurdu. Çünkü Allah Teâlâ bir insan

---

¹⁴⁶ Tefâtâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 236-237

¹⁴⁷ Tefâtâzânî, a.g.e., 237

¹⁴⁸ Tefâtâzânî, a.g.e., 238

¹⁴⁹ Rağıp el-İsfahanî, *Mutluluğun kazanılması*, (trc. Lütfi Doğan), İst.1974, 71

için bir nimeti yapmamışsa, aslında o nimet o kişi için kötü ve zararlı demektir. Bunlardan dolayı Mu'tezilenin bu prensibi çok hatalıdır, yanlıştır.¹⁵⁰

Sonuç olarak Eş'arîler, Yüce Allah'ın fiillerindeki hikmetin varlığını bir zorunluluk olarak değil, caiz olarak kabul ederler. Onlara göre Allah'ın fiillerinde hikmet vardır, fakat bu hikmet vacip değil caizdir. O hikmet olmayanı da yapabilir. Onun fiillerinde hikmetin olabileceğini söylemek, onun mutlak iradesini hikmet ve illet diye adlandırılan bazı şeylere tâbi kılmak değildir. Eğer böyle olursa, işi yapan Allah olur fakat O'na işi yaptıran da hikmet ve illet olur ki Allah için bu söz konusu olamaz. O, faili muhtardır, dilediğini yapar. Her şeyin, hayrın da şerrin de yaratıcısıdır. O'nun iradesi hikmet ve illet de dâhil hiçbir şeyle kayıtlanamaz, kısıtlanamaz, sınırlanamaz.¹⁵¹ Çünkü O tek yaratıcıdır, O'ndan başka yaratıcı yoktur.

---

¹⁵⁰ Tefâtânî, *Şerhu'l-Akâid*, 243-246-247

¹⁵¹ Tefâtânî, a.g.e., 244

II. BÖLÜM

MATÜRİDÎ BİLGİNLERİNE GÖRE HİKMET

Mâtürîdîyenin hikmet anlayışına geçmeden önce, İmam Mâtürîdî'nin hikmeti nasıl tanımladığını kısaca ifade edelim.

Mâtürîdî'nin hikmet ile ilgili *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vilâtü Ehli's-sünne* adlı eserlerinde tanımlarına baktığımızda, birbirine yakın tarifler görmekteyiz. Bunlardan bazıları şöyledir:

“Hikmet, ilim ve ameli birlikte içerendir.”¹⁵²

“Hikmet, gerçeği yakalamaktır, gerçek ise her şeyi kendi yerine koymaktır, bu da adalet demektir.”¹⁵³

“Hikmet, her şeyi, üzerinde bulunacağı şekil üzere yaratma, her şey için, ona en uygun olan şeye isabet etme anlamındadır.”¹⁵⁴

“Hikmet, fayda taşısın yada taşımasın, sonucu iyi ve güzel olan iştir.”¹⁵⁵

Mâtürîdî'nin hikmet ile ilgili tanımlarından sonra, onun hikmeti nasıl anladığına, hikmetle ilgili görüşlerine bakabiliriz.

Mâtürîdî, Allah'ın fiillerindeki hikmetle ilgili şunları söylüyor: “Kim Allah'ı hakkıyla tanır, onun zenginliğini, gücünü, yaratma ve tedbir-yönetmedeki kudretini bilirse, onun fiilinin hikmet dışına çıkmadığı bilinir; çünkü o zatıyla hâkimdir, mustağnidir, âlimdir. Görünürde hikmetten uzaklaştıran ve fâilini anlamsızlığa ve zulme sürükleyen şey, insanın cehaleti ve eksikliğidir. Bunların ikisi de Allah'tan uzaktır. Böylece onun fiilinin hikmetten uzak olmadığı kesinleşmiş olmaktadır.”¹⁵⁶ Mâtürîdî şöyle devam ediyor: “Zulüm ve anlamsız iş yapmak kötü, adalet ve hikmet ise iyidir. Fakat bir şey bir yerde hikmet, diğer konumda sefeh, bir alanda zulüm, diğer konumda adalet

¹⁵² Maturidî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, no:40, vr.427/b.

¹⁵³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 97

¹⁵⁴ Hasan Şahin, *Mâtürîdî'ye Göre Din*, Kayseri, 1987, 53

¹⁵⁵ Sâbûnî, *el-Bidaye fi Usuli'd-Din*, (nşr. Bekir Topaloğlu), Dımaşk, 1979, 62

¹⁵⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 216

olabilir. Tıpkı acı ilâcın içilmesi gibi. Zulüm ve anlamsız iş yapmanın kötülüğü, adalet ve hikmetin iyiliği, her şeyde sabit ise, o zaman Allah Tealâ'nın yarattığı her fiilin adalet ve hikmetle vasıflanması ya da âlim, müstağni, kerim ve cömert olması hasebiyle ihsan ve faziletle nitelenmesi gerekir. Burada bu iki zıt kavramın birbirinden ayırt edilmesinde karşılaşılan en temel problem, beşerin bilgisizliğidir. Bu husus, akli olarak yaklaşp anlamaya çalışana da, duyular yoluyla kavramak isteyeneye de gizli olabilir. Yani aynı şeyde hikmet ve sefeh bulunabilir.”¹⁵⁷

Mâtürîdî burada Allahın fiillerinin mutlaka hikmetli olduğunu, her fiilin bir hikmeti, maslahatı ve sebebi kapsadığını, bunun da ancak adalet, ihsan ve faziletle niteleneceğini belirtmektedir.

Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*'de, bu evrenin yokluğa maruz bırakılmak üzere yaratılmış olmasının hikmete aykırı olacağını, zira hikmetsiz davranışlar sergilemesinin, akli yerinde olan bir varlığa yakışmayacağını bildirmektedir.¹⁵⁸

Mâtürîdîye göre Allah'ın fiilleri, zorunlu olarak değil, irâdi olarak meydana gelmektedir. Allah'ın tabiatta, cevherleri ve arazlarıyla çok farklı özelliklere sahip varlıkları yaratması, O'nun fiillerinin irâde ile meydana geldiğinin göstergesidir.¹⁵⁹

Mâtürîdîler, Allah'ın fiillerindeki hikmet ve maslahatın bir zorunluluk olup olmadığı hususunda da fikir beyan etmişlerdir.

Mâtürîdîlere göre, Allah'ın fiillerindeki hikmet bir zorunlulukla değil, hikmetinin gereği, ihsan olarak meydana gelmektedir.¹⁶⁰ Bu görüşlerini Mâtürîdîler şöyle açıklamaktadırlar; “Eğer Allah'ın fiilleri için hikmetinin gerekliliği olmayacak olursa, fiillerinin meydana gelmesi de, terki de, bazısının hikmetten uzak olması da caiz olurdu. Bu da O'nun bir kısım fiillerinin manasızlığı anlamına gelirdi ki bu Allah için düşünülemez, Allah bundan uzaktır.”¹⁶¹

---

¹⁵⁷ Mâtürîdî, a.g.e., 278

¹⁵⁸ Mâtürîdî, a.g.e., 5

¹⁵⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 70

¹⁶⁰ Mâtürîdî, a.g.e., 217-221

¹⁶¹ Abdurrahman Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid ve cem'ü'l-fevâid*, Kâhire, 1905, 27

Mâtüridî'ye göre Allahın fiilleri, ister ilim yönünden, ister fiil ve amel yönünden olsun, isterse her ikisinin kapsamı açısından olsun, hikmetlidir.¹⁶²

Hikmet, Allah'ın fiilinin sağlam ve muhkem kılınması manasında da olsa, Allah'ın ezeli sıfatıdır. Çünkü bu durumda hikmet, tekvin sıfatına râcîdir. Tekvin sıfatı ezeldir. Yani Allah'ın, bu kâinatı yaratmadan önce de yaratma sıfatı vardı. Yaratma sıfatı da, Allah'ın zati sıfatları gibi ezeli bir sıfatıdır, kudretinin hâdis olan bir teallüku, yansıması değildir. Dolayısıyla hikmet, Mâtüridîlere göre Allah'ın ezeli bir sıfatıdır. Çünkü hikmetin anlamında hem eşyanın inceliklerini bilmek, hem de fail olarak o eşyayı gerektiği gibi yapmak vardır.¹⁶³

Mâtüridîlerin ortak kanaatine göre, Yüce Allah'ın fiilleri; özellikle de insana ilişkin fiilleri, hiçbir hikmet maslahat (insanın yararı), sebep ve illetten yoksun değildir. Allah abesle (boş, sebepsiz, anlamsız, illetsiz şeyle) meşgul olmaz. Allah'ın fiillerinde sebep, illet, gaye, hikmet, maksat ve maslahatın olması, Allah'ın eksikliğinden ve yaptığı fiille eksikliğini, dolayısıyla kendisini tamamlamasından değil, onun kemâlinden kaynaklanmaktadır.¹⁶⁴

Mâtüridîler hikmetin varlığını, Allah'ın kemâl sıfatlarından olan hikmetinin gereği ile açıklamaktadır. 'Hikmeti gereği' ifadesini de Mâtüridînin, vücubiyet ya da zorunluluk anlamında kullanmadığını, O'na uygunluk, O'na yakışan fiil anlamında kullandığını görmekteyiz.

Onlar, Allah'ın fiillerindeki hikmeti açıklarken, hem Allah'ın boş, gereksiz, anlamsız işler işlemekten uzak oluşuna, dolayısıyla fiillerinin mutlaka bir hikmete binaen olduğuna,¹⁶⁵ hem de Allah'ın faili muhtar oluşuna zarar vermemeye özen göstermişler ve hikmeti Allah'ın ezeli bir sıfatı olarak kabul etmişlerdir.

İlahi fiillerde pek çok maslahat, hikmet ve fayda olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu fayda ve hikmetler, gizli ya da âşikâr olabilir. Fakat önemli olan, bu hikmet ve faydalar, kullar içindir. Yüce Allah, kullarla ilgili hükümlerini, birtakım sebeplere

¹⁶² Ebu'l-Mu'in en-Nesefi, *Tebşiretu'l-edille*, 505

¹⁶³ Emrullah Yüksel, "Allah'ın fiillerinde Hikmet", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, 49

¹⁶⁴ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 213

¹⁶⁵ Mâtüridî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 216

binaen yaratmıştır. Bu yüzden ilâhi fiiller kulların faydalarıyla mualleldir. Çünkü hikmet, fiilin maksatsız ve nedensiz olmasına aykırıdır. Fiilin maksatsız ve nedensiz olması, onun anlamsız ve boş olmasını gerektirir. Buradaki fayda veya menfaat, Allah'ın zâtı için değil, kulları içindir. Dolayısıyla başkasına ait bir menfaatle Allah'ın olgunluk elde etmesi, olgunlaşması söz konusu olamaz. Uygun olan, Allah'ın başkasının menfaatine fiil işlemesidir. Allah'ın Zâtının kemâli gereği, en uygun olanı seçmesi gerekir. Fakat bu seçim, zorunluluk ya da vücubiyet söz konusu olmaksızın işlenen bir seçimdir.¹⁶⁶

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın yaratışında, kâinatın yönetiminin düzenini bozacak bir düzensizliğin bulunması imkânsızdır. Fakat insan aklının idrak edemediği birtakım şeyler olabilir. İnsan aklının hikmetini anlamakta zorlandığı olaylar hikmetten yoksun değildir.¹⁶⁷ Yine Mâtürîdî, peygamberlerin, Allah tarafından insanlara emirler ve yasaklarla gönderilmesinde büyük hikmetlerin bulunduğunu, bunun kavranması için aklın kullanılması gerektiğini söylemekte, fakat buna rağmen insan aklının birçok hikmeti kavrayamayacağını ifade etmektedir.¹⁶⁸ Ayrıca Mâtürîdî, Allah'ın, hikmeti gereği kulu için en iyi olmayanı (salah) da var edebileceğini belirtir. Bunun nedeni Allah'ın kulunu imtihan etmesidir.¹⁶⁹

Hâkim olan tanrının hikmete aykırı bir fiili olabilir mi? sorusuna Mâtürîdî şöyle cevap vermektedir: Hâkim olan bir tanrı, hikmetsiz bir şey yapmaz. Fakat hâkim olan tanrı, insan aklının hikmetini anlayamayacağı bir fiili gerçekleştirebilir. Allah, hikmetsiz bir fiil işlemekten münezzehtir.¹⁷⁰ Zira büyük külfetlere katlanmak, acı ilâç içmek ya da yaraya neşter vurmak gibi kötü durumlara, faydalı sonuçlar elde etmek için katlanmak gerekir.¹⁷¹ Bundan dolayıdır ki Mâtürîdî'nin fiilde hikmeti, 'sonucu iyi olan' şeklinde tanımlamasının nedeni, kötü gibi görünen bazı durumların hikmete aykırıymış gibi algılanması yanlışlığına fırsat vermemektir.

---

¹⁶⁶ Emrullah Yüksel, "Allah'ın fiillerinde Hikmet", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, 53

¹⁶⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 178-179

¹⁶⁸ Mâtürîdî, a.g.e., 101

¹⁶⁹ Mâtürîdî, a.g.e., 71b

¹⁷⁰ Mâtürîdî, a.g.e., 61

¹⁷¹ Mâtürîdî, a.g.e., 344-345

Yine Mâtüridî hikmetin, birincisi adalet (adl), ikincisi fazilet (fazl) olmak üzere iki çeşidinden bahseder ve şöyle devam eder: Her şeyi yerli yerine koymak anlamına gelen adlin de lütuf ve adl olmak üzere iki derecesi vardır. Burada lütuf, lütufta bulunacak olanın dilemesiyledir. Lütuf sahibi dilerse lütufta bulunur, dilerse bulunmaz. Onun lütufta bulunması, tamamen iyiliksever oluşuyla alakalıdır.¹⁷² Yani Allah, hikmeti ile iyi bir fiil işlerse, o fiil Allah'ın lütfu ile meydana gelmiştir, bir zorunluluk içerisinde olduğu için değildir.

Mâtüridîler, her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu kabul etmekle birlikte, Allah'a nisbet edilecek sıfatların, onun büyüklüğüne yakışan sıfatlar olması gerektiğini belirtir: İlim, kudret, azamet, celâl ya da 'Muhammed'in Rabbi, Musa'nın Rabbi' gibi. Yoksa ey maymunların yaratıcısı, ey domuzların hâliki gibi sıfatların söylenmesi caiz değildir.¹⁷³

Mâtüridî âlimlerden Şihabüddin el-Mercâni'nin, Allah'ın fiillerinde hikmetin varlığı ile ilgili izahatı şöyledir: "Varlıklar, hikmet ve maslahattan yoksun değildir. Çünkü Allah, bilgisizlikten uzaktır. Allah'ın hâkim, kâmil, kudret, ilim ve kerem sahibi olması, herkesin hayrına olan ve ondan daha üstün bir hayrın, daha üstün bir güzelliğin olması düşünülemeyen bir sebep olan şeyin meydana gelmesini gerektirir. Fakat bu, Mu'tezilenin anladığı anlamda bir zorunluluk değildir. Allah'ın yüce sıfatlarla vasıflanmasının ve en güzel isimlerle adlandırılmasının bir gereğidir. Tüm bu kâinat, en mükemmel bir şekilde, Allah'ın ilim, iradesi, kudreti, yaratması ve icadıyla, birbirine bağlı olarak var olmuştur. Bu durum, Allah'ın fâili muhtar oluşuna aykırı değildir. Aksine, onu te'kid etmektedir."¹⁷⁴

İzmirli İsmail Hakkı da Allah'ın fiillerinin hikmetsiz olamayacağını, onun fiillerinde bir abes bulunmayacağını belirtmiştir. Çünkü fâil, bir gâye ve hikmet olmaksızın yapacağı fiilden dolayı hamde, şükre müstahak olamaz.¹⁷⁵ Ona göre bu konuda birçok İslâm âlimi ittifak etmiş olsa da hikmet sıfatının açıklanmasında bazı tartışmalar olmuştur. İzmirli'ye göre ef'âl-i ilâhiye birtakım hikmet, maslahatı kapsamaktadır.

¹⁷² Mâtüridî, a.g.e., 192-193

¹⁷³ Ebu'l-Mu'in en-Nesefî, *Tebşiratu'l-Edille*, I, 506-507

¹⁷⁴ Emrullah Yüksel, "Allah'ın fiillerinde Hikmet", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, 48

¹⁷⁵ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, 285

Burada elde edilecek olan maslahat ve hikmet, fâile ait bir menfaat olarak açıklanıyorsa, bu ilâhi fiiller için bir maslahat ve hikmet olmuş olmaz. Fakat ilâhi fiil kullara ait bir menfaat olarak açıklanırsa, bu hikmet ve maslahat olur.¹⁷⁶ Ayrıca ona göre Allah'ın fiillerinde maslahatın yanında mefsetet (kötü durum) olabilir. Bu her fiilde değildir. Zekât, mâhiyeti itibariyle maldan eksilmesi itibariyle mefsetettir, kötü gibidir. Fakat fakirlerin ihtiyacını da karşılamak, onlara iyilik etmek de bir maslahattır, iştir, davranıştır. Burada malın azalması kötü bir durum gibi gözükse de kazanılan iyilik karşısında “ke en lem yekün” (yok) hükmündedir. Buna benzer durum oruçta ve cihad etmekte de vardır... fakat namazda yoktur...¹⁷⁷ Hikmet ve gâye ile iş yapan, hikmetsiz ve gâyesiz iş yapandan daha üstündür. Dolayısıyla ilâhi fiillerde hikmetin olması daha doğrudur. Allah'ın fiillerinde hikmetin varlığı, O'nun noksanlığını değil bilakis kemâlinin ispatıdır.¹⁷⁸

Buraya kadar, Mâtürîdîlerin görüşlerini aktarmaya çalıştık. Bu bölümde biraz da Mâtürîdîlerle Mu'tezile arasındaki ortak ve farklı noktalardan bahsetmek istiyoruz. İmam Mâtürîdî'nin hikmet ve sefeh konusunu ayrı bir bölüm halinde ele aldığını daha önce belirtmiştik. Burada hikmeti açıklarken, öncelikle Mu'tezilenin hikmet anlayışını açıklamış, sonra da bu anlayışın yanlışlarını ve tutarsızlıklarını ifade etmiştir.

Biz önce, buraya kadarki bilgilerden, Mâtürîdîler ile Mu'tezile'nin Allah'ın fiillerinde hikmetin varlığı ile ilgili birleştiği noktadan bahsedelim: Allah'ın fiillerindeki hikmet ve maslahatlar kullara aittir. İlâhi fiil ve hükümlerin birtakım maslahatlara dayanması, Allah'ın onlarla kemâle ermesi anlamı taşımaz. Mâtürîdîlerle Mu'tezile arasında bu hususlarda bir görüş birliği vardır.

Mâtürîdî, yeri geldikçe Mu'tezile'nin konuyla ilgili görüşlerine karşı çıkmıştır. Şöyle ki “Onlardan bir gurup akli yerinde olup faydasız iş yapan herkesin hakîm olmadığını, sebepsiz bir iş yapanın abesle uğraştığını, Allah'ın bir kişiye zarar verecek bir fiili başlatıp yürütmesinin mümkün olmadığını, çünkü bu durumun Allah'tan hikmet niteliğini kaldırdığını belirtiyor. Bu gurup, her işte başkası için en elverişli olana (aslah) riayet etmeyi Allah için vacip görürler. Bunlar, Allah'ın yapacağı bir fiilin

¹⁷⁶ İzmirli İsmail Hakkı, a.g.e., 282

¹⁷⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmî Kelâm*, 296

¹⁷⁸ İzmirli İsmail Hakkı, a.g.e., 288-289

başkasına fayda sağlamasını ya da ondan bir zararı ortadan kaldırmasını gerekli görmüşler. Bu da, Allah'a ait bir fiilin sebebidir.”¹⁷⁹

Yine Mâtürîdî, Mu'tezileden bir grubun Allah'ın bir fiilini, başkasının fiiliyle mukayesesinden bahsederek şöyle bir yargıya varır: “Bu gruba göre Allah'tan yalan ve zulüm meydana gelmesi hikmetle bağdaşmadığı gibi, sürekli bir hareket veya hareketsizlik de bağdaşmaz. Bu fikirde olanlar, Allah'ın fiil işlemesiyle yücelmesinin bir fiili terk ederek değer kaybetmesinin mümkün olmadığını da kabul etmişlerdir. Onlar, ilâhi fiilin hikmetli olabilmesi için, başkasına fayda sağlamasını veya başkasından bir zararı bertaraf etmesini şart koşmuşlar ve bunu, ilâhi fiilin illeti olarak görmüşlerdir. Onlara göre Allah'ın fiili ancak bu sayede ‘abes’ olmaktan çıkacaktır. Her fiilin mutlaka bir illeti vardır. Allah'ın illetsiz olarak bir fiili işlemesi imkânsızdır. Çünkü onlar, duyulur âlemde illetsiz olarak bir fiili işlemeyi abes saymışlar, zararlı görülen fiillerin bile bir faydaya yönelik olmaması halinde hikmetsiz olacağı şeklindeki görüşlerini belirtmişlerdir.¹⁸⁰ Mâtürîdî burada ayrıca Mu'tezilenin zararlı fiil konusunda da fikir ayrılığına düştüğünü, bir grup âlimin kişinin sızlanmasıyla gerçekte zarar görmüş olmayacağını, başka bir grubun kişinin zarar gördüğünü kabul ettiğini, Allah'ın bunun zararını gidermesi gerektiğini belirtir. Tıpkı duyular âleminde iyi sonuçlara ulaşmak için katlanılan büyük felâketler, acı ilâcı içmek, yaraya neşter vurmak gibi.¹⁸¹ Mâtürîdî daha sonra bu Mu'tezili âlimler için şöyle diyor: “Ne var ki dünya düşünürlerinin akılları bunları kavramaktan âciz kalabilir. Zira bir şeyin yoktan oluşması veya failine fayda vermeyen bir fiilin yapılmasındaki hikmetler, onların idrak gücünü aşabilir.”¹⁸² Dolayısıyla Mu'tezilenin, başkasına fayda sağlamayan her fiil hikmetten yoksundur fikri tutarsızdır.¹⁸³

Mu'tezilenin beş ilkelerinden ‘adalet’ prensibi gereği, Allahın fiillerinin tümünün mutlaka adalet içermesi zorunludur. Kötülük kesinlikle Allah'a atfedilemez. Daha da önemlisi, Allah'ın kulları için en uygun olanı yapması (aslah) zorunludur. Mâtürîdîlere göre Mu'tezililer, Allah'ın, kullarının maslahatı için en iyi olanı yapmasının vacip

¹⁷⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 275

¹⁸⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 276

¹⁸¹ Mâtürîdî, a.g.e., 276

¹⁸² Mâtürîdî, a.g.e., 277

¹⁸³ Mâtürîdî, a.g.e., 278, Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, (Trc. Bekir Topaloğlu), Ankara, 2005

olduğunu söylerken, Allah'a bir zorunluluk isnat etmiş, onun faili muhtar oluşunu zedelemiş olmaktadır. Onlar ise böyle bir zorunluluğu kabul etmemektedir. Mâtüridî'ye göre hikmeti gereği Allah, kulları için aslah olmayanı da var edebilir. Bunun nedenini de Allah'ın kulunu imtihan etmesiyle¹⁸⁴ izah eder. Yine “daha iyi” (aslah) prensibiyle hikmet veya başka bir mana kastedilse de bu görüşün tutarsız olacağını Allah'ın bizzat yaratıcı olma sıfatındaki mana ile izah etmektedir.¹⁸⁵ Mâtüridî âlimlerden Pezdevî de bu hususta şöyle der: “Bize göre Allah'a hiçbir şey gerekmez, O'na hiçbir şey vacip değildir. Dilediğine sevap ya da mükâfat vermeden de acı çektirebilir.”¹⁸⁶

Şimdi de Mâtüridîlerle Eş'arîlerin hikmetle ilgili görüşleri arasındaki farklılığa, Mâtüridîlerin karşı çıktığı Eş'arî görüşlere bakalım.

Eş'arîler, bu âlemde Allah'ın faydasız veya zararlı şeyleri de yaratabileceğini, onun fâil-i muhtar oluşunu delil göstererek ifade ettiklerini, Eş'arîlerin görüşlerini açıklarken belirtmiştik. Mâtüridîler ise bu âlemde ilk görünüşte faydasız, hatta zararlı gibi görülen şeylerin, aslında öyle olmadığını söylerler. İyi incelenip düşünüldüğünde, onların da birçok faydalar içerdiğinin görülebileceğini belirtirler. Ayrıca bazı durumları, hikmet ve maslahatları da insan aklının anlamaya ve kavramaya kâfi gelmediğini belirterek, Eş'arîlerin bu görüşlerine karşı çıkarlar.¹⁸⁷

Yine Eş'arîlerin Allah'ın fiillerinde hikmetin bulunduğu gibi, Allah'ın hikmetsiz fiillerinin de olabileceği görüşüne Mâtüridîler cevabı şöyledir; “Bizim Allah'ın fiillerindeki hikmeti kavrayamamamız, onda hikmetin yokluğu anlamına gelmez. Biz aklımızın sınırlılığı nedeniyle, Allah'ın delillerindeki hikmetlerin tümünü bilemeyiz.”¹⁸⁸

Allah'ın fiillerindeki hikmetten bahsederken, İmam Mâtüridî'nin Allah'ın bu kâinatı yaratmasındaki hikmetle ilgili görüşlerine de kısaca yer verelim.

---

¹⁸⁴ Mâtüridî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 71b

¹⁸⁵ Mâtüridî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 100

¹⁸⁶ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 179

¹⁸⁷ Emrullah Yüksel, “Allah'ın fiillerinde Hikmet”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, 53-54

¹⁸⁸ Emrullah Yüksel, “Allah'ın fiillerinde Hikmet”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, 48

Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*'de 'Allah âlemi niçin yarattı' diye bir başlık altında bu konuya yer vermiştir. O'na göre "Allah kâinatı niçin yarattı" sorusuna âlimler çok çeşitli cevaplar vermişlerdir. Kâinatın niçin yaratıldığına dair görüşlerine yer vermeden önce, bu konudaki çeşitli âlimlerin farklı ve benzer görüşlerini aktarmış, daha sonra da kendi görüşlerine yer vermiştir. Biz de, önce kitaptaki çeşitli görüşleri kısaca aktardıktan sonra, Mâtürîdî'nin görüşlerine yer vereceğiz. Mâtürîdî, bu görüşleri şöyle sıralıyor:

a) Bazı bilginlere göre bu soru yersizdir ve böyle bir soru sorulamaz. Çünkü Allah Tealâ, ezelden beri hâkim, ilim sahibi ve ganîdir. Bundan dolayı onun fiillinin hikmetsiz olması düşünülemez. Bir fiilin hikmetsiz olduğunu, hikmet dışında olduğunu söylemek, ya hikmetin ne olduğunu bilinemeyişinden, ya da bu fiil yoluyla bir yararın elde edilemeyeceği endişesinden kaynaklanır. Fakat Allah, her şeyi bilen ve ganî olduğu için, hiçbir şeye ihtiyaç duymamaktadır. Bundan dolayı "Allah kâinatı niçin yarattı?" sorusu hikmetten yoksundur. Nitekim yüce Allah, "biz göğü de, yeri de, ikisinin arasında bulunan şeyleri de oyun olsun diye yaratmadık"¹⁸⁹ ve "O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar"¹⁹⁰ anlamındaki âyetlerde fiillerinde abes ve hikmetsizliğin olmadığını, eğlence kuruntusundan uzak olduğunu vurgulamıştır.¹⁹¹

b) Mâtürîdî, bu maddede Mu'tezilenin aslah teorisini ve bu teorinin tutarsızlığını ortaya koymaktadır. Biz bu konuya tezimizde daha önce yer vermiştik. Tekrardan kaçınmak amacıyla burada bir kez daha zikretmiyoruz.

c) Bazı bilginlere göre Allah'ı bolca lütuf veren şeklinde nitelendirmek gerekir. Çünkü Allah, cömert, faziletli, bunu gerçekleştirecek güç ve kudrete sahiptir. Allah'ın kâinatı yaratması da, bolca lütfunun ve cömertliğinin göstergesidir.¹⁹²

d) Bazı bilginlere göre bu soruyu sormak muhaldir. Çünkü soru sormak, yaratılan şey için bir eksikliğin önceden var olması anlamına gelir.¹⁹³

---

¹⁸⁹ el-Enbiyâ 21/16

¹⁹⁰ el-Enbiyâ 21/23

¹⁹¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 151-152

¹⁹² Mâtürîdî, a.g.e., 153

¹⁹³ Mâtürîdî, a.g.e., 153

e) Bazı bilginlere göre “Allah neden bu âlemi yarattı da başka türlü bir âlem yaratmadı? Niçin mahlukâtı yarattığı vakitten önce yaratmadı? Ben niçin soru soruyorum?” şeklinde sorular sormak anlamsızdır. Çünkü böyle bir sorunun, yaratılabilecek diğer âlemler için de sorulması mümkündür.¹⁹⁴

f) Bazı bilginlere göre Allah âlemi, bazı sebeplere bağlı olarak yaratmıştır.¹⁹⁵

g) Bir kısmına göre Allah, kâinatı bazı sebeplere binaen yaratmıştır. Kâinatta yaratılanların çoğunluğu, bazı varlıkların imtihan edilmesi için yaratılmıştır. Çünkü Hikmet, zaten kâinatın yaratılmasıyla var olmuştur. Hikmet ile hikmetsizlik yine varlıkla birbirinden ayırt edilebilmektedir. Bundan dolayı yaratılışın amacı, imtihan olan varlıkların var edilmesiyle gerçekleşir. Diğer tüm varlıklar, imtihan olan varlığın istifadesine sunulmuş, imtihana vesile kılınmıştır. İmtihan olan varlıkların amacı da Allah’a kulluk etmektir. Yani Allah yaratılış için ortaya konan amaçlardan münezzehtir.¹⁹⁶

İmam el-Mâtürîdî, son olarak Hüseyin b. Muhammed en-Neccar’ın, kâinatın yaratılışıyla ilgili görüşlerine yer verir.

h) Hüseyin b. en-Neccâr’ın şöyle ifade ettiğini nakleder: Kâinatın yaratılışının çok çeşitli nedeni vardır. Bunlar; Allah’ın varlığına delil olması, ibret ve öğüt olması, nimeti ve rahmeti kapsamı, ihtiyaçları karşılamaya vesile olması gibi nedenlerdir. Ayrıca kâinatta bazı şeyler de vardır ki, bu bir kişi için nimet olurken, başka bir kişi için musibet olabilir. Bu kâinatın yaratılışındaki amaç sadece maslahat ve yarar sağlamak olsaydı, imtihana tabi tutulan varlıktan önce hiçbir şey yaratılmaz, bir halden başka bir hale değiştirilmez, bu kadar fazla şey meydana getirilmezdi. Bundan dolayıdır ki, Allah Tealâ’nın, insanın zihninin kavrayamayacağı ve gözünün göremeyeceği kadar çok varlığı yaratması, bu kâinatın fayda sağlamak amacıyla yaratılmadığını göstermektedir.¹⁹⁷

---

¹⁹⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 153

¹⁹⁵ Mâtürîdî, a.g.e., 154

¹⁹⁶ Mâtürîdî, a.g.e., 154

¹⁹⁷ Mâtürîdî, a.g.e., 155

Kâinatın yaratılış sebebi ile ilgili çeşitli görüşleri naklettikten sonra, bu konu ile ilgili kendi görüşlerini de şöyle ifade etmektedir: “...Allah mahlukâtı, birliğine ve hikmetine delâlet etmek üzere yaratmıştır. O halde insan bunu bilmelidir, bilmemesi caiz olmaz. Caiz olsaydı, o zaman yaratılış anlamsız olurdu. Çünkü sorumluluk kaldırılırsa, yaratılışın zail olması söz konusu olur. Bu takdirde kâinat, yok olmak için meydana gelmiş olur. Bir şey yapan, bozmak için bir şey yapıyorsa, o şey yapan varlık, manasız ve hâkim olmayan bir kimsedir. Nitekim mükâfat ve ceza, teşvik ve tehdit içindir. Böyle mükâfat ve ceza olmasaydı, bu durum itaatin faydasını ve isyanın zararını engellerdi. Dolayısıyla yaratılanların fiillerinin karşılığında herhangi bir sevap olmazdı. İtaat eden için fayda, isyan eden için zarar olmayacak olsaydı, emirlerin ve yasakların anlamı olmazdı. Çünkü burada emreden ve yasaklayan için bir menfaat söz konusu değildir. Bundan dolayı hikmetin içinde mükâfat ve ceza gereklidir. Emirlerle ve nehiylere uyup uymamakta bir nefis mücadelesi vardır. Nefis emir ve nehiyden hoşlanmayıp, kişiyi tabiatının istemediği şeye doğru çekmeye çalışırken, imtihanında olduğunu fark eden kimse, buna üstün gelmeye çalışır. Onu emrolunduğu tarafa çevirmenin tek yolu, mükâfat ve cezayı hatırlamakla mümkün olur. Böyle olunca, güzel, lezzetli olan şeyleri terk etmek kişiye kolay, zor ve meşakkatli şeylere sabretmek de hafif gelir.”¹⁹⁸

Bu açıklamalardan Mâtürîdî’nin, insanın varlıklar içindeki yerinin çok farklı olduğunu düşündüğünü anlıyoruz. Ona göre insan çeşitli emir ve yasaklarla sorumlu tutulmuş, bunun sonucunda da mükâfat ve cezanın olduğunu belirtmiştir. Böyle olmamış olsaydı, bu durum, Mâtürîdîye göre Allah’ın hikmetiyle bağdaşmamış olacaktı. Kısaca Mâtürîdî, Allah’ın bu âlemi ve kâinatı, varlığına, birliğine ve hikmetine delil olarak yarattığını söylemektedir.

Bir başka yerde de hikmeti adalet anlamında kullanmıştır. İnsanın fayda sağlamayan ya da zarardan korumayan, zarara engel olmayan durumları çirkin gören bir tabiatla yaratıldığını, bundan dolayı ameller için mükâfat ve cezanın olması gerektiğini belirtir. Daha sonra da bu mükâfatın Allah’ın insanlara bir lütfu olduğunu belirtir.¹⁹⁹ Şu âyet ile

---

¹⁹⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 155

¹⁹⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 155

bu görüşünü delillendirir: “Kim bir iyilik yaparsa ona on katı vardır. Kim de kötülük yaparsa o da sadece o kötülüğün misliyle cezalandırılır ve onlara zulmedilmez.”²⁰⁰

Buraya kadar Mâtürîdî'nin Allah'ın fiillerindeki hikmet ve kâinatın yaratılışı ile ilgili görüşlerine yer verdik. Allah'ın fiillerindeki hikmet ile ilgili Mâtürîdî'nin düşüncesinin daha anlaşılır olması için, onun şer meselesi, kâinata kötü gibi görülen durumların, zararlı olduğu düşünülen varlıkların yaratılışı ile ilgili görüşlerine de yer vermek istiyoruz.

Mâtürîdî'ye göre her şeyi yerli yerine koymak hikmet, bir şeyin mahiyetini idrak etmemek ve nereye konulacağını bilmemek ise şerdir.²⁰¹

Mâtürîdîlere göre âlemde zararlı zannedilen, faydasızmış gibi görünen şeyler aslında öyle değildir. İyice incelenip düşünüldüğünde, onların da birçok faydalar ihtiva ettiği görülecektir. İnsan aklı, Allah'ın yarattığı tüm varlıkların ve hadiselerin ihtiva ettiği ilâhi hikmetleri idrak etmeye, anlamaya, yeterli değildir. Bizim bilgimiz sadece görünen âlem için bile yeterli değilken, görünmeyen âlem için hiç mümkün olmaz. Zararlı veya faydasız gibi görülen bazı şeylerin ve varlıkların, ilim araştırmalar sonunda birçok faydalar içerdiği ortaya konulmuştur. Salgın hastalıklar için bile; bunlar faydasızdır, bunlarda hikmet yoktur, diyemeyiz. Bu gibi şeylerdeki hikmet ve faydanın varlığını insan aklının kavrayamaması başka şey, onlarda hikmetin olmaması başka şeydir. İnsan aklının bir şeyi kavrayamaması, o şeyin olmadığı anlamına gelmez.²⁰²

Mâtürîdî, zararlı varlıkların yaratılmasındaki hikmeti, *Kitâbü't-Tevhîd*'de müstakil bir başlık halinde ele almıştır. Bu bölümde Mâtürîdî, insan aklının ilâhi hikmetin tümünü kavramaktan aciz olduğunu, yılanlar ve diğer zararlı varlıkların yaratılması gibi her şeyde hikmetin var olduğunu²⁰³ belirtir. Ayrıca insanın bilgisinin sınırlı olduğu ve duygularının tesirine kapılıp hataya düşebileceği ihtimalinin olduğu²⁰⁴, insanın

---

²⁰⁰ el-En'âm 6/160.

²⁰¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 176

²⁰² Emrullah Yüksel, “Allah'ın fiillerinde Hikmet”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, 54

²⁰³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 108

²⁰⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 218-219

kendisine gizli olan hikmetleri anlayabilmesi için Allah'a yalvarması gerektiği²⁰⁵, buna rağmen Yüce Allah'ı ve sıfatlarını hakkıyla bilen kimsenin, onun fiillerinin hikmetin dışına çıkmasının caiz olmadığını anlayacağını ifade eder.²⁰⁶

Mâtüridî, yaratılanların cevherlerinde faydalı ve zararlı olmak üzere iki yön olduğunu ifade eder. Bir varlıkta bu iki yönün bulunabilmesi, Allah'ın onları âlim, hâkim bir düzenleyiciye delâlet edecek şekilde yarattığını, birliğine delil kıldığını göstermektedir.²⁰⁷

Bu kâinatı kusursuz ve noksansız yaratan Allah, tabiattaki, ilk bakışta kötü, çirkin, faydasız ve değersiz gibi görülen şeyleri de yaratmıştır.²⁰⁸ Fakat bir şeyin aynı anda yapısının gereği olarak kötülük ve iyilik, zarar ve fayda taşıması mümkün değildir. Fakat bir kişi için bir anda kötü olan bir şey, başka bir kişi için, bir başka yönden iyi olabilir. Bundan dolayı varlıkların tümünün her durumda yararlı ya da zararlı olmaları düşünülemez.²⁰⁹ Ayrıca Mâtüridî, zararlı gibi görülen varlıklarda birçok faydalar olduğunu fakat insanın onların esasını kavrayamadığını belirttikten sonra, buna şu örnekleri verir. Meselâ ateşte hem yakma hem de gıdaları iyi hale getirme özelliği vardır. Suda hem canlıya hayat verme, hem de onun yok olmasına neden olabileme özelliği vardır. Bunlar gibi, hiçbir acı veya zehirli madde yoktur ki, içinde bir hastalık için ilâç bulunmasın. Devamında, düşünen kimsenin, varlığa hayır veya şer denmesinin hatalı olduğunu anlayabileceğini, her maddenin hem fayda hem de zararı ihtiva ettiğini, bu durumun da Allah'ın birliğine delâlet eden delillerin en büyüğünü olduğunu söylemektedir.²¹⁰

Mâtüridîye göre insan aklının sınırları belirlidir. Bu sınırlı akıl, gerçekte çirkin olduğu halde güzel gibi görünen şeylerin çirkin olduğunu, gerçekte düzenli olduğu halde düzensiz görünen şeylerin de düzenli olduğunu bilebilir. Meselâ fakir olup, alışkanlıkla fakirliği benimsemiş, fakirlik kendisi için güzel, kötü şeylerin de meşru olduğuna inanan, zenginliğin kötü, iyi şeylerin de caiz olmadığına inanan bir kimsenin, hikmetin

---

²⁰⁵ Mâtüridî, a.g.e., 221

²⁰⁶ Mâtüridî, a.g.e., 216-217

²⁰⁷ Mâtüridî, a.g.e., 109

²⁰⁸ Mâtüridî, a.g.e., 31, 42

²⁰⁹ Mâtüridî, a.g.e., 41

²¹⁰ Mâtüridî, a.g.e., 109-110

ne olduğunu doğru olarak söylemesi beklenemez. Böyle bir kişinin, Allah'ın evreni yaratış ve yönetişindeki hikmeti anlaması mümkün değildir. Öyleyse bu kişinin Allah'a acizlik nispet etmesinin, bilgisizlik atfetmesinin hiçbir değeri yoktur.²¹¹

Mâtüridî, varlıklarda hikmetin olup olmadığının insan aklı tarafından doğru bir şekilde değerlendirilmesini engelleyen bazı etkenler olduğunu belirtir. Bunu şöyle izah eder: “Duyulur âlemde fiili sefeh konumuna getiren iki etken vardır. Birinci etken, fiili yapanın izni olmaksızın bu fiille bir hakkın yenmesi, ikincisi de fiili yapanın yasağının çiğnenerek emrine muhalefet edilmesidir. Bun iki etkenin ikisi de Allah'tan uzaktır. Allah'ın fiillerine bu vasıfların gelmesi mümkün değildir... Dolayısıyla Allah Teâlâ'nın fiilleri, sefeh ve zulümden münezzehtir. Allah'ın fiilinin gerçekleştiği yerde insan tarafından değerlendirmeye tâbi tutulup, sefeh ve cevr ile nitelendirilmesi, de doğru değildir. Çünkü insan aklının o anda o fiilin gerçek hikmetini kavraması mümkün olmayabilir.”²¹²

Mâtüridî, Allah'ı zulüm ve sefehle nitelemenin yanlışlığını belirleyecek iki kıstastan bahseder. “Birincisi, akıl açısından çirkin olanıdır. Öyle ki, araştırdıkça çirkinliği, irdelendikçe anlamsızlığı artar... Çirkin bir fiil işleme ihtimali taşıyan bir varlığın vaadine güvenilmeyeceği gibi tehdidinden de korkulmaz. Böylesinin ne hayrı umulur, ne de şerrinden emin olunur. İkincisi de İhtiyaç ve bilgisizlikten dolayı sefeh ve zulüm fiili işlemektir. Allah Teâlâ'nın bunlardan münezzehe olduğu defalarca kanıtlanmıştır.”²¹³ Bu iki kıstasla Mâtüridî, Allah'ı zulüm ve kötülükle nitelemenin yanlışlığının belirlenebileceğini belirtmektedir.

Mâtüridî'ye göre varlıklar kötülük, şer, çirkinlik gibi çeşitli vasıflarla vasıflandırılırsa, bu vasıflar, Allah'ın yaratıcılık sıfatı düşünülmezsizin doğrudan Allah'ın fiili olarak nitelendirilmesi halinde, Allah'a bozguncu, kötü fiilli, kötü davranışlı denmiş olur. Allah'ı, bu vasıflarla nitelemek ise küfürdür.²¹⁴ Yine Mâtüridî'ye göre insan, varlıklara nispet edilen çirkinlik, zorunluluk, fesat, acizlik, pislik ve kötülük gibi vasıfların

---

²¹¹ Mâtüridî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 179

²¹² Mâtüridî, a.g.e., 278-279

²¹³ Mâtüridî, a.g.e., 280

²¹⁴ Mâtüridî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 73

kendilerine bile söylenmesini kabul etmezler. Bunda dolayı da bunları Allah'a nispeti uygun değildir.²¹⁵

Mâtüridî'ye göre Allah, hem hayır ve şer cevherinin, hem de kulların hayır ve şer fiillerinin yaratıcısıdır. Allahın yaratmadığı bir şeyden zaten bahsedilemez. Fakat yaratılışa konu olacak bir şeyi yaratmak, o şeyi yapmak, işlemek değildir.²¹⁶ Yani hâlk ile mahluk aynı değildir. Çünkü Allah'ın fiili iyilik veya kötülükle, hayır veya şer olmakla nitelendirilemez. Ancak âlemde iyi veya kötü fiili işleyenler ancak bu şekilde vasıflandırılır.²¹⁷

Mâtüridî âlimlerden Pezdevî (ö.493/1099) de, Allah'ın fiillerinin hepsinin, Allah'ın dilemesiyle ve irâdesiyle olduğu, Ancak bunlardan hayır olanlara Allah'ın rızasının ve muhabbeti olduğu, şer olanlara rızasının ve muhabbetinin olmadığı görüşündedir.²¹⁸ Pezdevî şöyle devam eder: “Allah'ın fiillerinin hikmetten boş ve yoksun olduğu düşünülemez ancak kullarının fiillerinin hikmetine gelince, burada dururuz. İnsanın fiilini sefihle, hikmetsizlikle nitelemek bizim için mümkündür. Ama Allah'ın fiillerini hikmetsizlikle vasıflandırmak mümkün değildir.”²¹⁹

Mâtüridî'ye göre Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu daha önce belirtmiştik. Allah iyi şeyleri de, kötü şeyleri de yaratandır. Fakat Allah'ın kötü şeyleri yaratması, bunlarla vasıflandırılması anlamını taşımaz. Allah'ı “kötü şeylerin rabbi, pis olanların ilâhı, şeytanın ve iblisin dayanağı, murdar ve pis şeylerin varlığını sürdüren” diye nitelemek, doğru değildir, ulûhiyete uygun düşmez.²²⁰

Görüyoruz ki Mâtüridî, Allah'a izafe edilecek bir fiilin ya da eylemin, mutlaka iyi yönde olması, kötülüğü çağrıştırmaması gerektiğini özellikle vurgulamıştır. Yani Allah'a “Ey pis ve murdar şeylerin ve benzerlerinin yaratıcısı!” şeklinde hitap edilemez.²²¹ Bundan dolayı Allah'a yapılacak olan bir hitap, nimetleri ifade etmesi, ta'zim, şükür gibi bir anlam içermesi gerekir. Bunların ve benzerlerinin dışında

---

²¹⁵ Mâtüridî, a.g.e., 80-81

²¹⁶ Mâtüridî, a.g.e., 211

²¹⁷ Mâtüridî, a.g.e., 258-259

²¹⁸ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaid*, 62-63

²¹⁹ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 72

²²⁰ Mâtüridî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 390

²²¹ Mâtüridî, a.g.e., 392

olumsuz, kötü bir ifade Allah'a nispet edilemez. Çünkü Allah, kendi fiiliyle nitelendirilir ki onun fiili de adalet ve lütuftur. Allah'ın fiili dışında bir fiille Allah'ın nitelendirilmesi, ancak bu nispetin övgüye lâyık bir anlam taşımasına bağlıdır. Çünkü böyle bir vasıf da yine Allah'ın lütfu ve ihsanı ile var olmuştur. Eğer ifade edilen vasıf, övgüye lâyık bir anlamda değilse, o ifade Allah'a nispet edilemez.²²²

İmam Mâtürîdî Allah'ın fiillerinin, insanın fiilleriyle karşılaştırılmasını da doğru bulmamaktadır. Bu konuda şöyle diyor: “Yüce Allah, ilim, kudret azamet ve hayat sıfatlarına zâtı ile sahiptir. Ona ait fiillerin, duyulur âlemdeki hâkimlerin (insanların) fiilleriyle kıyaslanması uygun olmaz. Çünkü duyulur âlemdeki bir hâkim, hikmetsiz iş yapmaya adaydır.²²³ Ayrıca Mâtürîdî, bir kulun, ilâhi bir fiil hakkında hikmete uygunluk ile ilgili yorumda bulunmasını da uygun bulmamaktadır. Bununla ilgili de şöyle diyor: “Bir insan bir şeyde hikmete aykırı bir durum fark edince, iki ihtimal arasında sürekli yer değiştirir: Ya o konudaki hikmetli davranışın bilgisine ulaşır, ya da ulaşamaz. Onun bilgisi, konunun hikmetini anlama seviyesine ya ulaşmakta veya ulaşmamaktadır. Bu sebeple bir kulun ilâhi bir fiil hakkında “hikmete uygun düşmemiştir” veya “şu vasıfları taşımamaktadır” şeklinde bir iddiada bulunması anlamsızdır.”²²⁴

Mâtürîdî'ye göre insan varlıkların çoğu hakkında cahildir ve bunu kendisi de bilir. İnsan ihtiyaçlarla çevrilidir, çoğu zaman aciziyet içindedir. Kendi açısından konumu böyle olan birinin, Mâtürîdî'ye göre Allah'ın yapacağı bir işe karışıp değerlendirmede bulunması mantıksız ve anlamsızdır. Ona göre zaten böyle bir değerlendirmeyi bütün düşünürler yapmamıştır. Yüce Allah bu hususta şöyle buyuruyor: “O yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar.”²²⁵ İnsanın fiili hikmetli olmaya da olmamaya da müsaittir fakat Allah'ın fiilleri hikmetsizlikten münezzehtir.²²⁶ Ef'âl-i ilâhiye (ilâhi fiiller) hikmetten halî (boş) olamaz.²²⁷

---

²²² Mâtürîdî, a.g.e., 497-498

²²³ Mâtürîdî, a.g.e., 280

²²⁴ Mâtürîdî, a.g.e., 281

²²⁵ el-Enbiyâ 21/23

²²⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 281

²²⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, s.282

Sonuç olarak Mâtürîdî'nin hikmet ile ilgili kanaati, Allah'ın fiillerinin, özellikle de insana ilişkin fiillerinin hiçbirinin hikmetten, maslahattan, sebep ve illetten yoksun olmadığı yönündedir. Bu hikmet ve maslahatlar bazen gizli, bazen de aşikâr olabilir. Fakat insan aklı, bu hikmet ve maslahatları her zaman göremeyebilir, kavrayamayabilir. Bir şeyin görülememiş veya kavranamamış olması, o şeyin olmadığı anlamına gelmez. İnsan bu hikmetleri kavramak için gayret göstermelidir. Bundan dolayı Mâtürîdî'ye göre bir varlığa hayır veya şer demek hatalı olur. Çünkü ilk bakışta zararlı gibi görünen bir varlık, beraberinde birçok fayda ve maslahatı da getirebilir. Ona göre mahlûkatın bu şekilde fayda ve zararı bulunduran bir şekilde yaratılması, insanlığın imtihanı için bir vasıtaadır.

Mâtürîdîlerin hikmeti açıklarken, Allah'ın irâde sıfatını zedelememeye dikkat ettiklerini görmekteyiz. Bundan dolayıdır ki Allah'ın fiillerindeki hikmeti, bir zorunluluk olarak değil, hikmetinin gereği ile, Allah'ın bir ihsanı olarak izah etmişlerdir.

Allah, her şeyin yaratıcısıdır. Hayrı da şerri de o yaratmıştır. Fakat kötü sıfatlarla vasıflarla vasıflandırılmaz. O'na çirkin ifadelerle hitap edilemez.

Onun güzel ve çirkin, iyiyi ve kötü, hayır ve şer gibi birbirine zıt şeyleri ve varlıkları yaratması, onun gücünün, kudretinin ve kemâlinin delilidir.

SONUÇ

Dini bir terminoloji olup, geniş bir anlama sahip olan “hikmet” kelimesinin, insanlara ve Allah’a nispeti söz konusu olduğunda farklı manalara geldiğini görüyoruz. Buna dayanarak Allah’ın fiillerindeki hikmet ile ilgili görüşlere baktığımızda, insanların bunu algılama biçimlerinin farklı olduğunu görmekteyiz. Tüm bu görüşlerde, ekollerin birbirlerine karşı ortaya attıkları bütün iddialarda, Allah’ın mutlaklığını koruma çabası, tespit ettiğimiz en önemli noktalardan birisidir. Her ekol, kendi mantık sistemince Allah’ın fiillerindeki kusursuzluğunu açıklamaya çalışırken, karşıt görüşlülerin O’nu yanlış vasıflandırdığını ileri sürmüştür.

Allah’ın fiillerinde hikmetin mümkün olduğunu iddia edenler, bunun zorunlu olduğunu ileri sürenler, kötülüğün yaratılmasını yorumlayanlar, bunların tümü, Allah’ın tek tanrı oluşuna en uygun bir anlayış olduğunda hemfikirdirler. Bu, temelde önemli bir uzlaşma noktasıdır.

Kur’an-ı Kerim’in bütününe baktığımızda, Yüce Allah dikkatlerimizi kâinattaki mükemmelliğe, tertip ve düzene, çekerek, hiçbir şeyin unutulmadığını, her küçük bir ayrıntının dahi düşünülerek tertip edildiğini, hiçbir şeyin boş yere ve oyuncak olsun diye yaratılmadığını belirtmekte, bizleri bu kâinattaki hikmetleri bulmaya davet etmektedir.

Zaman zaman bizlere gereksizmiş gibi gelen birtakım şeylerin, gün geçtikçe yapılan araştırmalar sonrası, aslında insanlık için ne gibi faydalar içerdiğine sürekli şahit olmaktayız. Şunu da belirtmek gerekir ki, ilâhi kudretle kurulmuş olan bu kâinattaki tüm hikmetleri, beşeri irâdeyle tam olarak çözemeyiz. Ancak kendi akli ve bilgi imkânlarımızın elverdiği kadarına ulaşabiliriz. Her geçen gün artan bilgi birikimi, bu hikmetlerin biraz daha çözümlmesine katkı sağlayacaktır.

Mu’tezile’ye göre Allah’ın tüm fiilleri hikmetlidir. Hikmetli fiil işlemek Allah için zorunludur. Allah, kulları için en iyi (aslah) olanı yapmak zorundadır. Maksatsız bir iş, anlamsız olup, Allah’ın için boş işle meşgul olmak söz konusu olamaz. Yine fiildeki hikmetle Allah’ın kemâl bulmasını düşünmenin yanlış olduğu, bilâkis hikmetli fiilin eksikliği gidermek değil, olgunluk anlamına geldiği şeklindeki anlayış, Mu’tezilenin diğer bir yaklaşım tarzıdır.

Eş'arilere göre Allah fâil-i muhtardır. Allah'ın hikmetli fiilleri olduğu gibi, dilerse hikmetsiz fiilleri de olabilir. O'nu sınırlandırmak, O'nu zorunlu tutmak uygun olmaz. İlâhi fiiller, hikmetle veya kulların maslahatıyla kayıtlanamaz. Onlara göre Allah'ın fiillerinin tümünü birtakım maslahatlara dayandırmak, Allah için bir eksiklikler. Allah bu maslahatla eksikliğini giderecekse, o zaman zâtı itibariyle bu maslahat olmadan eksikliği söz konusu olacaktır ki bu Allah için düşünülemez. Eş'ariler Allah'ın şerri de yaratacağını, nitekim tabiatla yırtıcı hayvanlar, salgın hastalıklar, fırtına, sel, acılar, gibi bunun birçok örneklerinin olduğunu, bunlar için Allah'a hesap sorulamayacağını ifade ederler. Ayrıca Allah'ın burada acı çeken insanları âhirette sevap ile ödüllendirmek zorunluluğunun da olmadığını ifade ederek, Mu'tezileye de cevap vermektedirler.

Eş'ariler, şerri yaratmakla şerri işlemenin aynı şey olmadığını, Allah'ın hayra rızasının olduğunu fakat şerre rızasının olmadığını ifade etmişlerdir.

Matüridilerin hikmet ile ilgili görüşlerine baktığımızda, daha ölçülü ve dengeli bir yol izlediklerini görmekteyiz. Onlara göre Allah'ın fiillerindeki hikmet, hikmetinin gereğidir. Allah'ın lütfu iledir. Zorunlu değildir. Matüridîler, Allah'ın fiillerindeki hikmetin varlığını kabul etmektedir. Bunu kabul ederken, bir taraftan da Allah'ın fâil-i muhtar oluşunu (irâde sıfatını) zedelememeye dikkat ederler. Burada, Mu'tezilenin zorunluluk fikrine de kaymadan, kendilerince daha mâkulane bir yol belirlediklerini görmekteyiz.

Matüridîlerin Mu'tezile ile, Allah'ın boş işlerle meşgul olmayacağı konusuna yaklaşımları farklı olsa da, benzer görüşte olduğunu görüyoruz. Mu'tezile bu görüşü direkt söylerken, Matüridîler bunu insanın bilgisizliğiyle izah etmektedirler.

Buna göre tüm bu çabaların sonunda ulaşılacak en büyük hikmetin, Allah'ın varlığına ve birliğine ulaşmak olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, Kahire, 1999

ACLÛNÎ, İsmâil b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafa*, (thk. Ahmet el-Kalâş), Mektebetü't-Türasi'l-İslâmî, Halep, t.y.

ALKIN, Yahya, "Hikmet" *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1977

ÂMÎDÎ, *Gayetu'l Merâm fi İlmi'l-Kelâm*, (nşr. H. Mahmud Abdüllatif), Kahire, 1971

ASIM Efendi, *Kâmus Tercümesi*, İstanbul, 1305 h

BAĞDÂDÎ, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *Usûlu'd-Dîn*, İstanbul, 1928

BÂKILLÂNÎ, Kâdî Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib, *Kitabü't-Temhîd*, (nşr. Mahmud Muhammed Hudayri), Kahire, 1947

CANAN, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Ank. 1991

CİHAN, Ahmet, (1987), *Mâturidin'in Hikmet ve Rızık Anlayışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

CÛRCÂNÎ, es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed b. Ali, *Ta'rifât*, ist., 1374

EBU HİLÂL EL-ASKERÎ, *el-Furûk fi'l-Lüğâ*, Beyrut, 1980

EŞ'ARÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail Ebû Bişr, *el-Lum'a fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-Bida*, Beyrut, 1952

- GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-İktisâd fî'l-İ'tikâd*, (trc. Kemal Işık), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971
- GÜLER, İlhami, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998
- GOLDZİHER, Ignaz, *Klasik Arap literatürü*, Trc: Rahmi Er, Azmi Yüksel, Ankara 1993
- HAKKI, İzmirli İsmail, *Yeni İlmî Kelâm*, Umran Yayınları, Ankara, 1981
- HÂŞİMÎ, Ahmed, Muhtarü'l-Ehadis, İstanbul, 1972
- İŞİK, Kemal, *Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967
- İBN KAYYİM EL-CEVZİYYE, *Şifâ'ü'l-alil*, Darü'l-Fikr, 1988
- İBN MANZUR, Ebü'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükrim b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, 1338/1968
- İBN TEYMİYYE, *Mecmu'atu'r-resâ'il*, Mısır, 1341
- İSFEHÂNÎ, Rağıp, *Mutluluğun kazanılması*, (trc. Lütfî Doğan), İst.1974
- İBNÜ'L-ESİR, *en-Nihâye fî Garîbi'l Hadis*, Beyrut, 1979
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebü'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed, *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhid*, (Nşr. Ahmed Fuâd el-Ehvânî, Kahire, 1962
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebü'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, Kahire, 1988
- KALKAN, Ahmed, *Müslüman Akâidi*, İstanbul, 2005

KUTLUER, İlhan “Hikmet”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988

MAKDİSİ, *Kitâbu'l-Bed ve't-Tarîh*, Paris, 1899

MÂTÜRİDÎ, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, *Kitâbu't Tevhîd Tercümesi*, (Trc. Bekir Topaloğlu), İSAM Yayınları, Ankara, 2003

MÂTÜRİDÎ, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, Süleymaniye Kütüphanesi Lâleli bölümü, No.100

MATURİDÎ, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, no:40

MUALLİM NACİ, *Lugat-ı Naci*, İstanbul, 1318 h

NESEFÎ, Ebu'l-Muin Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mekhûl, *Tebşiratu'l-Edille fi Usûli'd-Din*, thk. Hüseyin Atay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990

ONAT, Hasan, “Şii İmâmet Nazariyesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXII, Ankara, 1992

ÖZLER, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Nûn Yayıncılık, İstanbul, 1997

PEZDEVÎ, Ebu Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (Trc: Şerafeddin Gölcük), İstanbul, 1980

RAGİB EL-İSFEHÂNÎ, *el-Müfredât fi Garîbi'l Kur'ân*, İstanbul, 1986

RÂZÎ, Fahreddin Muhammed b. Ömer el-Hatib, *Mefâtihu'l-gayb*, Ankara, 1990

ES-SÂBÛNÎ, Ebû Muhammed Ahmed b. Mahmûd b. Ebû Bekir Nureddin,
Mâturidiyye Akaidi, (Trc. Bekir Topaloğlu), Ankara, 2005

SALİBÂ, Cemil, *el-Mu'cemu'l-Felsefi*, Beyrut, 1982

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed, *Nihâyeti'l-İkdâm fi
ilmi'l-Kelâm*, Mektebetü's-Sekafeti'd-dîniyye, Kahire, ts

TAFTAZÂNÎ, *Şerhu'l-Akâid*, Nşr. Süleyman Uludađ, Dergâh Yayınları, İstanbul,
1980

TAHÂNEVÎ, *Keşşâf Istilahâtil-fünûn*, İstanbul, 1317 h

TRİTON, A. S., *İslâm Kelâmı*, (trc. Mehmet Dağ), Ankara, 1983

YAZIR, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1979

YÜKSEL, Emrullah, "Allah'ın fiillerinde Hikmet", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Dergisi*, VIII, Erzurum, 1985

ZEMAŞERÎ, Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an-Hakaiku't-tenzîl*, Kahire, 1373 h

ÖZGEÇMİŞ

Hüseyin CAN, 1974 yılında Düzce'nin Ballica Köyünde doğdu. İlkokulu Ballica Köyü İlkokulu'nda, orta ve lise tahsilini ise Düzce İmam-Hatip Lisesinde tamamladı.

1992 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne başladıktan sonra, ikinci sınıfın bahar döneminde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesine geçiş yaptı. 1997 yılında bu fakülteden mezun oldu.

1998 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâmi Bilimler Ana Bilim Dalı, Kelam biliminde yüksek lisans eğitimine, 2 Nisan 1998 tarihinde Akçakoca İmam-Hatip Lisesi'nde Meslek Dersleri Öğretmeliği görevine başladı. Sırasıyla Çakırlar İlköğretim Okulu ve Cumhuriyet İlköğretim Okulunda görev yaptı.

Yüksek Lisans eğitimine bir süre ara veren Hüseyin CAN, 2005 yılında verilen hak ile eğitimine bıraktığı yerden devam ederek, bu tez ile Yüksek Lisansını tamamladı.

Halen Cumhuriyet İlköğretim Okulunda öğretmenlik görevine devam etmektedir.

Hüseyin CAN evli ve bir kız çocuğu babasıdır.